

LOS NIÑOS DE MORELIA

Andrea Aguado Díaz- Serralde

Professor Víctor Ligos

2º de batxillerat social.

Índex

Introducció.....	3
Guerra Civil Espanyola.....	6
Evacuacions de nens a l'estranger durant la guerra.....	8
Bèlgica.....	9
Unió Soviètica.....	10
Los niños de Morelia.....	13
Organització de l'expedició.....	13
Arribada a la Ciutat de Mèxic.....	17
L'arribada a Morelia.....	18
Desplaçament a Morelia, Mèxic.....	19
Perquè els van allotjar a Morelia?.....	19
Les residències.....	21
L'edat dels nens.....	21
La disciplina.....	22
L'alimentació.....	27
La mort d'alguns d'ells.....	28
Distribució dels nens.....	31
Infermeria i malalties.....	32
Els tallers a l'escola España-México.....	33
Final de la guerra civil espanyola.....	34
Març 1941 triomf dels feixistes.....	36
Campanya per tornar als nens al seu país espanyol.....	38
Conseqüències de l'exili pels nens.....	39
Les cases llar.....	41
El retrobament amb els seus pares.....	44
Aniversaris.....	44
Entrevista a Emeterio Payá Valera.....	47
Conclusions.....	50
Agraïments.....	51
Llistat de referències.....	52
Las vías del exilio. Niños de Morelia: un éxodo a México.[en línia] Museo Nacional de los Ferrocarriles Mexicanos. México,D.F, 4 de maig del 2009, [Consulta: 13/07/2009.] Disponible a:< http://ninosdemorelia.blogspot.com/>.....	53
Las vías del exilio.Niños de Morelia: Un éxodo a México.[en línia] VV.AA. Veracruz, México, 5 de juliol del 2008, [Consulta: 15/07/2009.] Disponible a:< http://www.conaculta.gob.mx/multimedia/salavirtual/vias/index.html >.....	53
Annexes.....	54

Introducció

El nom del tema que he triat per aquest treball és diu “Los niños de Morelia”, aquests nens van ser exiliats de la Guerra Civil espanyola que van anar cap a Mèxic, específicament a Morelia. Amb aquest treball el meu objectiu és fer donar a conèixer tot el que en un temps passat va fer Mèxic per

Espanya, ja que no gaire gent d'Espanya sap que aquests nens exiliats a Mèxic existien, en canvi si que recorden molts dels quals van anar cap a Rússia o altres nacions europees.

Pretenc que es reconegui aquesta ajuda i que les noves generacions, que evidentment no estan molt informades del tema, sàpiguen el que un país en vies de desenvolupament va ser capaç de fer per un país del primer món en època de conflictes. Així com he dit abans que no s'havia reconegut l'ajuda donada per Mèxic, que era el principal motiu que em va fer que duigués a terme el meu treball, al llarg de la realització del treball vaig saber que aquesta ajuda donada per Mèxic havia estat reconeguda per l'Estat espanyol l'any 2007, exactament 70 anys després d'aquells fets.

La major part del treball l'he pogut ampliar gràcies a un dels "nens" de Morelia i al seu testimoni. En tot el treball contribueix amb molta informació i per això mateix dintre del treball, aquest nen anomenat Emeterio Payá Valera té un apartat on li dirigeixo una entrevista. En aquesta entrevista Emeterio ens pot explicar com va patir tot l'exili i com va ser l'estada a Mèxic. Aquesta entrevista esta basada en el seu testimoni en el llibre autobiogràfic "Els nens espanyols de Morelia", ja que com viu a Mèxic m'és impossible fer-la personalment.

Però també amb el propòsit de fer el treball més dinàmic vaig investigar sobre altres dos nens de Morelia, que actualment viuen a Barcelona, i vaig poder fer la recopilació d'alguns vídeos que pretenc presentar algun fragment en la meva exposició del treball. Aquest dos nens es diuen Jordi Llop Plants i Josep Gallur Gallén, que tenien 11 i 9 anys respectivament en aquells temps.

El meu treball és basicament un recull cronològic dels fets des que els nens van embarcar en el *Mexique*, vaixell que els hi portaria a Mèxic, fins acabar la Guerra Civil Espanyola i quan alguns dels nens van tornar a Espanya. Relataré la trobada amb els seus pares després de vuit anys o més de separació.

La principal motivació que m'ha dut a plantejar-me i investigar aquest treball, és que jo vaig viure la majoria de la meva infantesa a Mèxic i part de la meva família ara són mexicans però en algun moment van ser espanyols i l'únic motiu que els va impulsar a anar cap a Mèxic va ser la Guerra Civil Espanyola. És el cas dels meus avis, que no formaren part dels "nens de Morelia" però que van patir les mateixes conseqüències d'un exili.

Tornar, després de tota la meva infantesa viscuda a Mèxic, al lloc dels meus vertaders orígens i que la gent no hagi reconegut ni sàpiga res dels nens exiliats, com ho són els nens de Morelia i que el govern Espanyol no hagués reconegut aquesta ajuda fins després de 70 anys, han estat els motius que em van impulsar a fer aquest treball, perquè finalment és la història del meu Mèxic i també és la història de la meva Espanya i tinc la necessitat d'informar a tot aquell que no sàpiga de la seva pròpia història, de la història del seu propi país.

Aquests nens de Morelia, recordem que a més de mexicans també són nens espanyols.

Guerra Civil Espanyola

La Guerra Civil espanyola va ser el començament d'una profunda crisi que va submergir a tota Europa en els anys trenta i que va estar acompanyada de la Segona Guerra Mundial.

Això explica en gran part el impacte que va produir en els governs d'altres països que sovint van portar a una internacionalització del conflicte.

Els primers afectats al esclatar la guerra van ser els nens a causa de la manca d'aliments i malalties derivades d'unes dolentes condicions d'higiene.

Segons Ramon Salas Larrazabal, militar pioner del paracaigudisme i historiador espanyol que va lluitar en el denominat bàndol nacional en la guerra civil espanyola, van morir 138,030 nens. La natalitat va

disminuir ja que va haver mig milió menys dels naixements que s'esperaven.

Si comparem les xifres amb les dels 275 000 adults que van morir de manera violenta, podem fer-nos una idea de com va afectar la guerra a la demografia infantil.

L'exèrcit dirigit pel General Francisco Franco va obligar a continus desplaçaments de les tropes republicanes i de civils a zones encara controlades pel Govern de la República. Una de les conseqüències de la guerra Civil Espanyola va ser l'exili a diversos països de moltes persones entre elles dones i nens.

El Govern de la República va organitzar un pla d'evacuació per a la població civil, víctima directa dels bombardejos. Així, la Presidència de Govern creava un Comitè de Refugiats per decret de 6 d'octubre de 1936, l'objectiu del qual era coordinar a les institucions encarregades d'acollir a la població civil. La Direcció d'Assistència Social (dintre del Ministeri de Sanitat) auxiliada per institucions locals, juntament amb organitzacions polítiques i socials, nacionals i internacionals, es van implicar a defensar als civils, i sobretot, als infants.

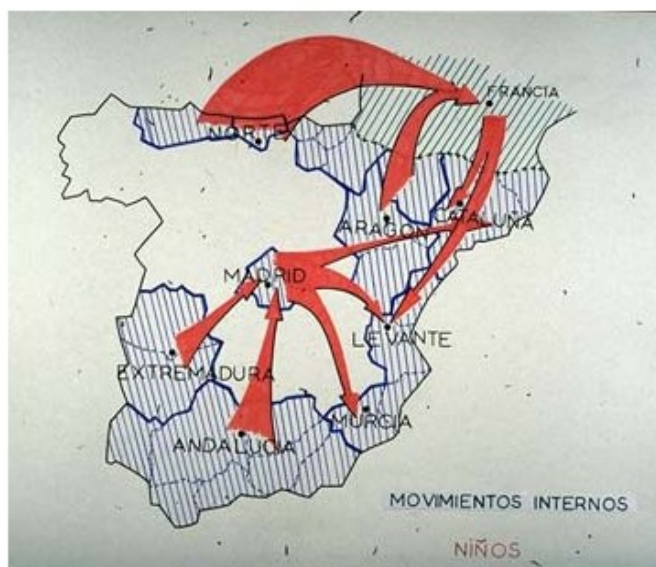
Les successives derrotes que al llarg de l'any 1937 va tenir l'exèrcit republicà van conduir a evacuacions massives de nens procedents de diferents llocs d'Espanya, cap a la regió mediterrània de Llevant i Catalunya com a l'estranger.

La caiguda del front nord va dur al Govern Autonòmic basc a organitzar una sèrie d'expedicions de nens a l'estranger. Després va haver altra sèrie d'evacuacions de menors procedents de diferents zones d'Espanya. Els principals països que van acollir a nens van ser Mèxic, França, Anglaterra, Rússia, Bèlgica, Suïssa i Dinamarca.

Pel setembre de 1937 havia a Espanya 564 colònies que van acollir 45,248 nens. D'aquestes 158 eren colònies col·lectives i 406 de règim familiar. Les colònies col·lectives estaven instal·lades en edificis donats pels seus propietaris.

El continu avenç de l'exèrcit de Franco al llarg de 1938 va agreujar les evacuacions. Moltes colònies de Llevant i Catalunya es van convertir en refugis on els nens no tenien una educació i tampoc podien desenvolupar cap tipus de feina per a les que havien estat destinades.

Les evacuacions de nens a l'estranger es van concebre amb un caràcter temporal. No obstant això no va ser així en alguns casos ja que alguns nens van viure l'exili amb els seus pares. En altres ocasions els pares es mostraven fidels en tornar a "l'Espanya dels vencedors". Va haver països com França, Anglaterra o Bèlgica que van facilitar la tornada però no va ser així per part de l'URSS ni de Mèxic degut a la manca de relacions diplomàtiques amb el règim franquista.

Desplaçaments interns dels nens espanyols

a

Evacuacions de nens a l'estranger durant la guerra

El setembre de 1936 va ser la primera evacuació de petits grups de nens a França. No obstant les primeres expedicions oficials daten de març de 1937.

Una primera expedició va ser a l'illa d'Oléron, a França, altra va conduir a 72 nens a la Unió Soviètica.

L'evolució de la guerra en el nord va accelerar el procés d'expedicions infantils a França, Bèlgica, Anglaterra i la Unió Soviètica; països amb el major nombre de nens.

Petits grups van anar a Suïssa, Holanda i Dinamarca. Suècia i Noruega van sostenir colònies a França. Per últim, a Mèxic van anar "Los niños de Morelia".

Aquestes expedicions van tenir el suport de distintes organitzacions polítiques, sindicals i humanitàries i es van concebre amb un caràcter provisional.

Durant la guerra van ser evacuats 30.000 nens. Es calcula que al juny de 1938 havia a França uns 11.000 menors. L'èxode de principis de 1939 va portar a l'exili gairebé 70.000 nens.

La primera expedició infantil va ser a França el 20 de març de 1937. Organitzada pel govern Basc en col·laboració amb el Govern de la República va conduir a 450 nens bascos entre cinc i dotze anys a la colònia anomenada "Maison Heureuse"(Casa Afortunada), situada a l'illa de Oléron al sud de França, a la localitat de Boyardville. Durant un mes els nens van estar allunyats de la guerra. A partir del 21 d'abril van començar a ser desallotjats. Uns 300 van ser enviats a Paris i la resta cap a Bèlgica.

Bèlgica

L'arribada de nens espanyols a Bèlgica va ser acompanyada d'una campanya per part dels partits i organitzacions de l'esquerra belga, en especial del Partit Socialista Belga (POB-BWP). El POB amb el suport del Partit Comunista i altres organitzacions polítiques i socials va crear, a finals de l'any 1939, el Comitè National pour l'Hébergement des Enfants Espagnols en Belgique (CNHEEB) en la Casa del Poble

Nens preparats per anar a Bèlgica

de Brussel·les, amb l'objectiu de preparar evacuacions de la població infantil. La majoria de nens va arribar a Bèlgica després d'haver passat un temps en diferents colònies a França.

Les expedicions massives tenien una relació directa amb els èxodes provocats per l'avanç de les tropes franquistes, així entre març i setembre de l'any 1937 amb la caiguda del Front Nord i gener-febrer de 1939 amb la caiguda del Front Català. La primera expedició va conduir a 25 nens a Bèlgica el 2 de desembre de l'any 1936. Es calcula que al final de la guerra havien estat acollits un total de 5000 nens en aquest país.

La població belga en general va respondre a las sol·licituds de empadronament dels nens espanyols i va ser, juntament amb els comitès, els que van contribuir amb les despeses de l'estada d'aquells a Bèlgica. Va haver diferents tipus d'empadronament: per temps limitat, per un període limitat, els dos casos mitjançant l'adopció, o bé contribuïnt de forma total o parcial al manteniment dels nens que van romandre a les colònies. La majoria de les sol·licituds d'adopcions van ser per el temps que durés la guerra o il·limitat.

Gairebé tots els nens que van arribar a Bèlgica l'abril i maig de 1937 van ser acollits per el POB-BWP i repartits en adopció entre famílies socialistes, però va haver també altres institucions que es van ocupar de l'acolliment. En aquest sentit, vàries organitzacions i famílies catòliques van contestar a la trucada que va fer el Cardenal Van Roey, Arquebisbe de Malines, per apadrinar a nens bascos. Van ser 1.200 els acollits per sectors catòlics de la

societat belga. A més, altres organismes van acollir a prop de 1.000 nens com la Creu Roja Belga, la secció belga del Office Internationale pour l'Enfance, Socorro Rojo Internacional, el Grup Espanyol per la Defensa de la República o, en el cas dels nens bascos, el Departament d'Assistència Social del Govern d'Euzkadi que va col·laborar amb l'organització del Home Belgo-Basque de Marchin-lez-Huy (Lieja).

Gairebé tots els nens acollits per organitzacions o famílies catòliques van ser repartits després de la caiguda del Front Nord. La resta va començar a ser repartits a partir d'abril de l'any 1939.

Els socialistes no van voler tenir cap contacte amb les autoritats franquistes pel que van col·laborar en el reagrupament dels nens, però no en la seva repatriació. A més, després de l'expedició del 5 de desembre de 1939, el CNHEEB es va desentendre d'aquesta, la qual cosa va obligar a ser assumida per la Creu Roja i per una Comissió neutral per la repatriació dels nens d'Espanya creada pel govern belga.

Dels 5000 nens acollits a Bèlgica durant la guerra civil espanyola van romandre en aquest país uns 1300 en règim d'adopció.

Unió Soviètica

L'ajuda d'Alemanya i Itàlia als militars que es van aixecar el 18 de juliol de 1936 va obligar a la Unió Soviètica a recolzar amb armament, assessors polítics i militars al govern de la República.

Els bombardejos en el Front Nord, la primavera de 1937, van provocar que el govern soviètic s'oferís d'acollir nens espanyols. D'aquesta manera, es van organitzar quatre expedicions que van portar a aquest país prop de 3000 menors acompanyats d'educadors i personal auxiliar.

La primera expedició va sortir del port de València el 21 de març de 1937 amb 72 nens. La segona, des del port de Santurtze (Bilbao), el 13 de juny d'aquest mateix any, formada per 1495 menors. La tercera del port de Musel (Gijón), el 24 de setembre de 1937 amb 1100 nens i la última de Barcelona a finals d'octubre de 1938 amb 300 nens. Les edats d'aquests estaven entre 3 i 14 anys i la majoria procedien del País Basc, Astúries i Santander.

Els quatre vaixells que van portar als nens van arribar al port de Leningrad on van ser ben rebuts per part del poble rus.

Els nens van ser acollits en les anomenades "Cases Infantils per Nens Espanyols" destinades per a ells pel govern soviètic. En total van ser 16 cases algunes ubicades en edificis que en altres temps havien estat ocupades per la noblesa.

La major part dels nens, ja adults, consideren el període que comprèn des de la seva arribada a les Cases fins l'estiu de 1941 com una de les etapes més felices de la seva infantesa i adolescència. No els va faltar de res, tan sols la presència dels seus pares.

En aquestes tres línies dels fronts estaven situades les Cases de Nens que es van veure obligades a una ràpida evacuació. Els nens que es trobaven en les dues Cases de Leningrad van patir els primers mesos de bloqueig durant l'hivern de 1941-1942.

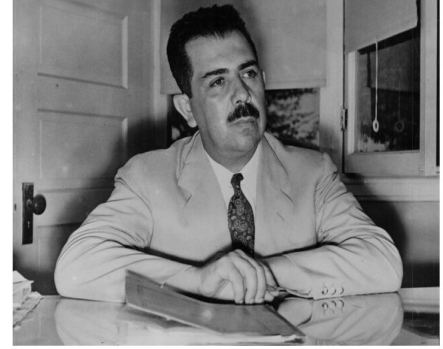
El 1942 el govern va ordenar l'evacuació d'aquestes Cases a llocs més segurs. Una part del joves es van incorporar a l'exèrcit roig i altres van ajudar en feines de rereguarda.

L'esclat de la Segona Guerra Mundial i la posterior Guerra Freda entre els blocs van impedir la tornada d'aquests joves espanyols al seu país. Les primeres expedicions oficials van tenir lloc el 1956, després d'un acord entre els governs rus i espanyol, amb la intervenció de la Creu Roja de ambdós països. En aquest any i en 1957 van tornar a Espanya prop de la meitat dels joves, però una part d'ells van tornar de nou a l'URSS al no poder adaptar-se a la vida de la societat espanyola.

Des dels anys seixanta alguns van tornar a Espanya de manera individual. Però després de la caiguda del mur de Berlín i el canvi de la situació en la antiga Unió Soviètica, va tornar una part nombrosa dels que quedaven a Rússia, però ja en edat de la jubilació, el que va fer més difícil la seva integració a la societat espanyola.

Los niños de Morelia

Des del principi de la guerra civil, Mèxic va ajudar de diverses maneres al govern de la República espanyola. Una d'elles va ser acollint nens refugiats els que van ser anomenats “Los Niños de Morelia”. El General Lázaro Cárdenas, qui va presidir la república mexicana des del 1 de desembre de l'any 1934 fins el 30 de novembre de l'any 1940, qui està considerat el president més popular de Mèxic, en companyia de la seva dona Amalia Solórzano, qui es dedicava a tenir cura del seu fill i d'altres nens que vivien amb ells, alguns eren fills que havia tingut el general anteriorment i altres eren fills dels seus ajudants i empleats, van mostrar des del primer moment un viu afecte i interès pels 456 nens que van viatjar en el vaixell de nom “*Mexique*” que va sortir des de Bordeus (França) fins al port de Veracruz, ubicat a la costa del Golf de Mèxic i a 400 quilòmetres de la capital, on van desembarcar el 7 de juny de 1937.

Lázaro Cárdenas, President de la República Mexicana

Organització de l'expedició

La matinada del dia 18 de juliol de l'any 1936 un tiroteig va fer esclatar la revolta militar en contra del Govern legalment constituït. L'aixecament militar es va perllongar per tres anys, gràcies a l'ajuda prestada als sollevats per Alemanya i Itàlia.

Posteriorment, aquesta revolta fou incrementada per la neutralitat de les democràcies europees que, temoroses del poder alemany, col·laboraren amb aquesta agressió creant el Comitè de No Intervenció.

Els nazis assolaren l'Espanya republicana bombardejant les seves ciutats per tal desmoralitzar a la població civil i debilitar la rereguarda.

Els civils assetjats fugien per les carreteres d'accés a les poblacions que anaven ocupant els feixistes. Els nazis havien contribuït al genocidi amb una sinistra modalitat.

Mèxic ja havia protestat davant la inútil Lliga de Nacions per a denunciar la invasió mussoliniana d'Etiòpia, tornava ara a aixecar la seva veu digna en defensa de l'Espanya legal i va protestar per aquest nou abús per part dels regiments feixistes europeus.

En la zona ocupada pels nacionals, comptaven amb millors condicions en quant aliments i sanitat. No passava el mateix en la part que defensaven els republicans, on era un fet terriblement patent la fam i els bombardeigs per part nazi, que se sentien de manera decisiva en el curs de la guerra. La matança va arribar fins i tot als nens, víctimes innocents de la barbàrie.

El Govern legal va organitzar l'evacuació dels nens. Es van formar grups que haurien de sortir cap a diversos països. Una d'aquestes expedicions seria enviada a Mèxic a petició del Govern d'aquell país.

En efecte a Mèxic s'havia creat el *Comité de Ayuda a los Niños del Pueblo Español*, presidit, com havia dit abans, per la senyora Amalia Solorzano de Cárdenas, esposa del president de la República Mexicana, el general Lázaro Cárdenas del Río i les senyores d'alts funcionaris. Entre aquestes destacava la senyora María de los Ángeles de Chávez Orozco, presidenta executiva d'aquest comitè.

Es va parlar a la premsa mexicana de nens que van ser arrencats dels braços dels seus pares a la força.

El govern espanyol va fer una campanya a través de la premsa i la ràdio invitant els ciutadans a inscriure els seus fills, amb la finalitat d'evitar-los les penalitats de la guerra. Els que ho van seguir, van cobrir els requisits fixats perquè els seus fills formessin part de l'expedició. No fou senzill prendre la decisió per a la majoria de pares.

Un cop decidit l'envio dels nens a Mèxic, molts pares van inscriure els seus fills i es van fer la idea d'una separació breu.

Tothom suposava que l'estada a Mèxic només seria per un any i tornarien un cop acabada la guerra. Els esdeveniments van succeir d'una altra manera: molts canvis es van produir en el curs dels temps. Per als nens més grans, el viatge era la promesa de grans aventures. Mèxic:

un país a Amèrica. Per als petits, Mèxic era potser una colònia infantil, propera a la casa materna.

La concentració de nens es va fer a València i a Barcelona. A l'hotel Regina de la ciutat de Barcelona, als nens els van donar unes maletes blaves de cartró on van col·locar les seves pertinences. A l'hotel es van d'haver de quedar un parell de dies, abans de ser portats a l'estació de França. Per a ser traslladats fins a Bordeus on els esperava el "*Mexique*".

La guerra va influir molt en la conducta dels nens que d'altra banda, pertanyien majoritàriament a famílies de classe baixa.

Els pares van donar als seus fills unes monedes per si els feien falta pel viatge. Abans d'abordar el tren a l'estació de França a Barcelona, es comentava que els feixistes havien amenaçat de volar el tren i també es parlà que es volaria amb dinamita un pont. Rumors i amenaces. La Quinta Columna, formada pels militars que dins de la capital treballaven clandestinament a favor de la victòria franquista, imbricada a la rereguarda republicana, feia atemptats, creava desmoralització i desordres amb els quals pretenien revertir l'opinió favorable a la República.

Van pujar al tren de nit. Van partir el dia 17 de maig de 1937. A punta de dia es van trobar en un punt de la frontera francesa on van menjar. A França que tan mesquina s'havia mostrat en la seva ajuda al Govern legal, van trobar una abundància d'aliments, cosa que contrastava amb Espanya on havien de fer unes interminables "cues" per aconseguir un tros de pa, una patata o una mica de llet.

Van arribar a Bordeus, França, on es van quedar uns quants dies. Es van allotjar en hotels on van ser molt ben tractats.

Després van pujar un altre cop al tren cap al port on el vaixell "*Mexique*" esperava la càrrega dels nens per emportar-se'ls a l'altre extrem de l'Atlàntic, cap a Mèxic.

(Aquest vaixell, en acabar la guerra civil espanyola, també va transportar refugiats espanyols cap a Mèxic. Finalment, durant la Segona Guerra Mundial va ser enfonsat per un submarí alemany).

Els idiomes català, basc, gallec, asturià, els materns, apresos a casa i a l'escola, l'idioma de cadascun dels nens, es va haver d'oblidar per assimilar el castellà dels mexicans.

El director de l'expedició va ser Genaro Muñoz. Durant el viatge es van apropar a les costes de Cuba, dotzenes de llanxes, amb banderes d'Espanya republicanes, es van avançar per a rebre el "Mexique" tot un desafiament a la dictadura de Fulgencio Batista. Després d'estar unes hores al moll i trencar amb la monotonia del camí van pujar un altre cop al "Mexique".

Ruta de "Los niños de Morelia" des de França fins al port de Veracruz, Mèxic.

El 7 de juny de 1937 van arribar a les costes de Mèxic, al port de Veracruz.

El president Cárdenas comunicà a Don Manuel Azaña, polític i escriptor espanyol, President del Govern d'Espanya (1931-1933,1936) i President de la Segona República Espanyola (1936-1939):

“Tengo el gusto de participarle haber llegado hoy sin novedad a Veracruz, los niños españoles que el pueblo recibió con onda simpatía. La actitud que el pueblo español ha tenido para el de México al confiarle estos niños, correspondiendo así a la iniciativa de las damas mexicanas que ofrecieron a España su modesta colaboración, la interpretamos, señor presidente Azaña, como fiel manifestación de la fraternidad que une a los pueblos. El estado toma bajo su custodia a estos niños, rodeándolos de cariño y de instrucción, para que sean dignos defensores del ideal de su patria.”

Quan el *Mexique* va entrar en el camp de visió de milers de persones que esperaven la seva arribada es va veure rodejat per embarcacions de tota classe, algunes de les quals escoltaren el vaixell des d'alta mar. Barques grans i petites, de motor i de rem.

“Tothom va cridar enmig d'un plor emocionant i tothom ens regalava fruites saboroses

Ruta de "Los niños de Morelia" des de Cuba cap a Morelia, Mèxic.

que les infermeres mexicanes ens treien de les mans per a que no ens fessin mal” afirma en el seu testimoni Emeterio Payá, un dels nens de Morelia. El tren ja estava preparat per portar-los a la capital i quan aquest va partir, tothom cridava i ells llançaven els seus barrets a la multitud que els aclamava.

Arribada a la Ciutat de Mèxic

Els nens van trigar 21 dies des de la sortida de Barcelona fins a Veracruz. Divuit dies va durar la travessia per l'Atlàntic. Fins arribar a Morelia es van completar 24 dies de viatge.

El dia 8 de juny van arribar a la capital, on una multitud esperava el tren a la, avui desapareguda, estació Colonia. L'exèrcit mexicà, a penes podia contenir la multitud que es llançava amb les intencions de fer carícies, de donar caramels, un ram de flors o una als nens.

De l'estació Colonia van ser traslladats, a peu, a l'escola Hijos del Ejercito n.2, situada a la colònia Santa Julia, prop de l'estació on els interns, nens indígenes, els van rebre plens d'expectació i curiositat.

En aquell moment van passar un moment de pànic ja que un avió aprofitant la multitud va llençar uns fulls volants

amb un caramel enganxat... Molts dels nens no havien conegut més avions que els dedicats al genocidi i a la destrucció de les ciutats.

El senyor president Cárdenas havia acudit a aquella recepció amb la seva esposa i van quedar commoguts.

Aquests avions eres uns altres, els d'una nació significada per respecte.

Els nens van menjar aquell dia amb els nens mexicans, van començar a aprendre el valor de la moneda i la jerarquia de les males paraules.

L'arribada a Morelia

El 9 de juny van tornar a abordar el tren cap a Morelia. La nit anterior havien dormit a la ciutat de Mèxic.

Els nens foren conduïts a Morelia en catorze vagons, el maquinista el senyor, Gilberto Arellano, i el fogoner, el senyor, Gil Hobart, no cobraren per aquesta feina.

El 10 de juny de 1937 van arribar els nens a Morelia, els van rebre nens de totes les escoles locals i el poble en general. La xifra de persones que van acudir a la

Avinguda Madero, ciutat de Morelia

recepció es va calcular en 20 000 encapçalades pel governador Gildrado Magaña (la població en aquells temps, tenia un número aproximat de 40 000 habitants).

Tot el recorregut des de l'estació fins a l'escola va ser per l'avinguda Madero, antiga Calle Real.

La xifra dels nens que van arribar a Morelia sempre fou imprecisa i en números rodons es parlava de 500.

El mestre Roberto Reyes Péres Ontiveros esmenta una quantitat errònia, malgrat que tenia accés als documents oficials.

Desplaçament a Morelia, Mèxic.

Perquè els van allotjar a Morelia?

Una de les raons és el seu clima, que durant l'any té una mitjana de vint graus centígrads. Sense dubte es creia que seria apropiat per al benestar dels nens.

Mèxic és un país tropical, però té un massís central l'altura del qual sobre el nivell del mar es troba al voltant dels 2000 metres i encara que a les seves costes la temperatura acostuma a ser tòrrida, la zona situada a l'altiplà gaudeix d'un clima molt agradable gairebé tot l'any.

Presenta a més unes altres característiques: La seva proximitat amb la capital del país, a penes uns 400 quilòmetres de distància i unes cinc o sis hores de carretera (actualment hi ha diverses opcions i fins i tot una autopista gairebé acabada, que escurcen la distància notablement).

Això deixava els nens prop de l'atenció del Govern Central. Era, a més a més, l'estat natal del president Lázaro Cárdenas i dic estat perquè la República Mexicana està composta per 31 estats, que té cadascun la seva capital, i un districte federal que és la que reconeixem pel nom de la ciutat de Mèxic. En aquest cas Morelia és la capital de l'estat de Michoacán.

Mapa de la localització de Morelia a la República Mexicana.

El 1937 la ciutat era encantadorament provinciana: els seus límits eren reduïts i la seguretat personal pràcticament absoluta, ja que la delinqüència estava encasellada en límits de criminalitat menor. Els nens podien passejar per l'àrea ciutadana amb absoluta confiança i lliures de perills la qual cosa, unit amb

l'anterior, oferia les millors condicions de vida per als nens espanyols. Però Morelia era també una ciutat amb un elevat sentit religiós, gairebé fregant el fanatisme, com en molt menor mesura ho segueix essent avui en dia encara que les generacions actuals, més cultivades i gradualment sense els prejudicis que han superant, ja produeixen la imatge d'una petita ciutat d'un cosmopolitisme en ascens.

Però en aquells moments en què a Espanya el clergat havia pres part tan activa en contra de la República espanyola, els nens no van quedar al marge de l'ambient d'hostilitat cap a l'Església catòlica: Morelia, en aquest sentit, era el lloc menys apropiat per a hostatjar-los tal com més tard explicaré.

La ciutat de Morelia s'anomena la més castellana de Mèxic: amb les seves construccions de pedra rosa; la seva església catedral, les altes torres de la qual sorgeixen majestuoses i impressionants, dominant la vall de Guayanganeo en què es fundà la ciutat.

El seu bosc de San Pedro avui bosc Cuauhtémoc, que un dia va estar als afores, ha quedat enmig en l'àrea urbana protegit per finques de bon gust, rodejat de facultats universitàries enriquides, a més a més, per la proximitat del Museu d'Art Contemporani.

L'església catedral de Morelia

Morelia, l'antiga Valladolid, té en el seu escut els colors roig i groc amb que es vesteix en les festes populars, aquesta ciutat, estimada pels nens espanyols, amb les seves fonts colonials, el seu carreró de Romance, el seu antic convent del carrer, convertit en la casa de la cultura; el seu Palacio Clavijero, el col·legi de San Nicolás de Hidalgo i tantes belleses que molts dels nens no veien a causa de l'emoció d'una nova trobada.

Els nens espanyols van ser allotjats en dos vells casalots expropiats al clergat. Antics seminaris annexes a dues esglésies: la del Salesiano i la de San Juan, separats entre si per uns cinc cents metres. Aquest darrer, un antic cementiri que aviat començà a

Escola Espanya-Mèxic

descobrir la petjada de les seves tombes, aviat van haver de remoure-ho, pavimentant el que seria després el gran pati de jocs. L'aspecte tètric i fred dels dos edificis, se sumà aquest element macabre, que hauria d'influir en el tendre ànim dels més petits perquè brollessin en la seva imaginació tota mena d'històries “*de aparecidos*”. I la por augmentava ja que prop de l'edifici on dormien els nois, udolaven els coiots (una mena de gos salvatge que fa uns xiulets aguts i perllongats molt inquietants).

Les residències

La vetustat i incomoditat dels dos casalots en què funcionava l'escola España-México no es prestava a la bona marxa de la higiene, la qual cosa propiciava la proliferació de tota mena de paràsits. Les puces van constituir sempre una plaga als dormitoris per a nois, els pisos dels quals eren de fusta.

L'edat dels nens

Les edats per inscriure els nens en l'expedició que raonadament havien d'oscil·lar entre els cinc i els dotze anys, foren freqüentment falsejades ja que hi va haver greus alteracions amb l'objectiu d'incloure en el grup nens menors de cinc anys i majors de dotze anys. Uns quants passaven la pubertat.

Pel que fa referència als nens situats en l'extrem superior, a la llista oficial apareix tan sols un amb quinze anys i era fill d'un dels mestres acompanyats; dos nens de catorze i 23 amb tretze. Teòricament, no n'hi havia cap que superés els catorze anys, però segons el testimoni de la senyora Rufina Fernandes de Perez, vídua del llavors director, hi havia un grup d'uns 10 individus amb edats que oscil·laven entre els 15 i 18 anys. Les autoritats espanyoles... en aquest sentit, van cometre una falta d'honradesa: inscrivint amb 10 o 12 anys a nois de disset o divuit anys.

La senyora Teresa Soto, una de les mainaderes supervivents a càrrec del *kinder* (*preescolar*), manifestà que els 35 petits que tenia al seu càrrec, sis tenien tres anys i la resta entre quatre i sis. I afegeix que el grup de pàrvuls encara duraven uns tres anys, la qual cosa confirma la curta edat d'aquests nens. Alguns procedents de les regions espanyoles, parlaven únicament les seves llengües maternes i a Mèxic van aprendre el castellà.

Aparentment, els nens que menys van patir foren els més petits.

Molts són els companys pertanyents a aquest nivell dels quals mai no es va saber res un cop abandonaren l'escola España- México.

La mainadera abans nomenada ens explica la vida dels integrants del *kindergarten*. Esmenta que al principi els nens ploraven i després a poc a poc es van oblidar, acostumant-se a la seva nova condició d'orfes.

Uns quants nois tenien germans més grans, que els protegien i es preocupaven amb una sol·licitud mai igualable a la materna. Uns altres tenien germans que es desentenien d'una obligació aliena al seu instint. I molts d'ells foren enviats sols.

La disciplina

La rutina diària es regia militarment i l'assessorament corria a càrrec d'un oficial de l'exèrcit mexicà. Durant un temps, aquest assessor va ser el major Miguel Escalon Dodínez, qui acabarà essent sotsdirector.

A la diana seguien una sèrie complexa d'ordenances militars: trucada de tropa, reunió, llista, comunicat, report, etc. Seguidament feien exercicis de marxa, ja fos dins o fora de l'edifici i finalment el bany, que era obligatori diàriament.

Nens marxant en una de les visites del General Lázaro Cárdenas a l'escola (1938).

Un cop les dutxes es van fer malbé, el bany es feia col·locant el cos davant un raig d'uns cinc centímetres de diàmetre que, en sentit horitzontal, fluïa a gran pressió fins a una distància d'uns quants metres.

El bany obligatori amb aigua freda per la manca de manteniment del edifici era vist de mala manera per tots els nens. Quan un nen no es dutxava era enviat al raig d'aigua "arrestat".

Els arrests es referien a determinats càstigs i a la pèrdua de dies de festa.

Enrique Sánchez Espós parla del tema en el capítol titulat "De plantón", del seu llibre *Bajo el manto de Dios* i diu:

“A todos aquellos que se les sacaba del cuarto por andar metiendo escándalo, o bien porque llegaban tarde y sin permiso, se les ponía de plantón en el cuarto del vigilante. Parados (de pie) con los brazos en cruz, sosteniendo en cada una de sus manos un ladrillo (o una almohada) permanecían una o dos horas, mientras el vigilante escuchaba plácidamente la radio o se entretenía hojeando alguna revista.”

Després de la matinada emprenien la marxa a cops de tambor, cap a l'edifici principal, per a la qual cosa havien de caminar pel carrer i allí se'ls servia l'esmorzar que compartien amb les noies, després entraven a les aules que eren mixtes.

En passar la llista d'assistència es descobrien nombroses absències, aquells que s'havien quedat distrets en el trànsit entre edificis.

A les onze es produïa un breu esbarjo de mitja hora per reingressar als salons on romanien fins a la una del migdia, hora en què anaven al menjador.

En acabat el dinar, gaudien d'un recés i en finalitzar-se sortien els nois cap a l'annex per assistir als seus tallers. Les noies es quedaven a l'edifici principal per ingressar en els seus.

El menjador de l'Escola (1937)

A les sis de la tarda acabaven les feines i tornaven a remuntar el carrer, cap al menjador, on berenaven. En acabar, tenien permís fins a les nou de la nit, hora en què havien de estar al llit. La vigilància militar de l'escola estava formada per soldats de primera i de segona, caporals, sergents, capitans i pot ser un general.

Diari d'una nena que explica la seva experiència d'un dia qualsevol a l'escola España-México.

MI DIARIO por Maruja Rodríguez, 12 años (FLAMA. Escuela España-México, setembre 23 de 1937)

“Me levanto a las 7 y me aseo en los lavabos o en las duchas que hay en la Escuela, luego hacemos ejercicios militares, o sea Instrucción. A las 8 tomo mi desayuno de café con leche y pan, acabamos a las 8 y media y nos estamos jugando o haciendo lo que queramos hasta las 9 en que se nos llama a clase y yo voy a sexta que es la mía, allí estudio hasta las 11, hora en que salimos a recreo durante 30 minutos para volver a nuestro salón y salir definitivamente a la 1 de la tarde. A la 1 y media toca la banda de cornetas y tambores llamándonos a comer, cada uno vamos a la mesa que nos corresponde, comemos tres platillos abundantes y además el postre, hay que observar que la comida es a la española.

Al acabar de comer salimos al patio a jugar o descansar hasta las 3 de la tarde, porque entonces se nos llama para ir a talleres y yo me junto con todos los alumnos de Electricidad y salimos para el colegio de los niños, en el que como antes he dicho están los talleres y ahí estamos trabajando hasta las 6 y media, hora en que nos volvemos a formar y salimos de talleres regresando a la escuela de niñas para tomar la cena que es a las 7. Cuando acabamos de cenar entramos a la biblioteca para leer libros de estudio o libros de viajes o los que nosotros queramos y que más nos guste. A las 8 y media salimos de la biblioteca y subimos al dormitorio, a las 9 apagan la luz y tocan silencio y hasta la otra mañana que vienen las señoritas niñeras a despertarnos. Y aquí acaba la referencia de un día de labor. Los días de fiesta salimos de paseo, vamos de excursión o vamos al cine por lo que estamos muy contentos de nuestra estancia en Morelia.”

Les experiències viscudes durant la guerra van influir en l'ànim dels nens, que no van quedar al marge del natural ensorrament de valors, propi d'un estat bèl·lic. En efecte molts van ser testimonis d'assassinats a sang freda. Els bombardeigs durant el dia i especialment a la nit, en què el xiulet de les bombes, la gent corrent, les sirenes d'alarma van ser horroroses costums per la majoria de nens.

La mare d'un dels nens el qual ha estat de gran ajuda amb el seu testimoni per aquest treball i gràcies el qual he pogut tenir molta informació, el nen Emeterio Payá Valera, mantenia molta correspondència amb la senyora Maria de Los Ángeles de Chavéz Orozco (Presidenta del Comitè d'Ajuda).

Una de les cartes que va escriure es pot llegir:

“Referente a esos niños... no puedo por menos de lamentar el que algunos padres se hayan atrevido a enviar a niños de esa edad y de esa condición, pues si bien es verdad que la mayoría llegarían allí bastante indisciplinados debido a lo anormal de las circunstancias que estamos atravesando, con un poco de paciencia se corrigen. Pero los niños tienen una rebeldía impropia. Esos son “niños” precoces y crecidos sin freno ni ley... también hay padres que dejan mucho que desear... pues seis meses de tratarlos, dan ocasión a ver cada cual, del pie que cojea”

Concepción Valera de Payá, Barcelona, 10 de desembre de 1937.

Efectivament, els nens van arribar a Mèxic en condicions psicològiques lamentables. Segons el testimoni de diverses persones entrevistades, antics mestres i empleats de l'escola, hi havia un grup d'uns quants nens de dotze o catorze anys, amb una incorrecta conducta: robatoris al magatzem.

Als vuit dies de l'arribada a Morelia, es va produir un esdeveniment que va estar a punt de tenir molt males conseqüències. Va sortir publicat a la revista *Todo* el dia 5 d'octubre de 1940 en un article de Lamberto Moreno:

"...Los niños españoles...lapidaron los templos de San Juan y de María Auxiliadora (El Salesiano) destruyendo ventanas y vitrales y abatiendo imágenes... se convirtieron en una pesadilla para la ciudad de Morelia; ora asaltando los mercados y robando frutas y dulces... ora exigiendo albergue y donativos en casas de gente acomodada... estos atropellos incontenibles... y esas ofensas al sentido religioso del pueblo moreliano... Levantaron olas de indignación en contra de unos huéspedes que debido a ello alguna vez fueron lapidados."

Com a conseqüència d'aquests fets, els dos edificis van ser rodejats de soldats i policies i, de la mateixa manera, protegits tots els racons pels quals transitaven entre edificis.

Aquest greu atemptat a la religiositat popular havia estat precedit per altres de més lleus, encara que no tan irritants: llançament de petards i d'escombraries a l'interior de les esglésies i els crits de blasfèmies a les seves portes. Irreverències que, sumades a la campanya que abans de la seva arribada havia fet esclatar la premsa reaccionària, arribaren a crear un clima molt perillós en detriment de la seva seguretat física. L'escriptora Vera Foulkes, afirma que:

"Tuvo que haberlos influido hasta un grado bastante profundo el ambiente que reinaba en España entre republicanos y falangistas. Había una honda hostilidad a todo lo que pudiera identificarse con el enemigo: la iglesia y el clero.

Se creía que los muchachos eran comunistas y con más razón se pensaba cuando los veían alzar el puño y apedrear iglesias. Pero no hay tal, todos eran hijos de padres que seguramente tenían ideas liberales o socialistas. Los verdaderos comunistas en España constituían apenas un 4% y estos enviaban a sus hijos a Rusia. Más tarde, el hecho de creer que eran comunistas había de influir, pues se les quiso poner maestros de ese partido y de una manera general los niños se vieron envueltos en la política, sin que ellos desempeñaran parte activa."

Malgrat les paraules anteriors, els empleats de l'escola eren majoritàriament catòlics i, en conseqüència, no van poder estimular aquests excessos. Pel que fa referència a aquest tema Vera Foulkes afegeix:

"El ambiente de España en el año anterior a la evacuación de los niños influyó de manera poco favorable, debido a la influencia de la guerra. Por contagio con el ambiente reinante y por imitación, se portaron como veían que se portaban los adultos durante la guerra. Apedrearon iglesias porque vieron que allá se destruían, robaban porque lo vieron hacer en su patria, si bien no valoraban la razón de que se hacía por estricta necesidad."

La premsa de la capital de l'època era gairebé tota simpatitzant del franquisme i festejaven els esdeveniments d'una manera desorbitada, amb la intenció de disminuir l'actitud del president Cárdenas. En aquell temps, el general havia pres importants mesures obreristes, entre altres, moltes de caràcter social i patriòtic, i la reacció no li perdonava l'impuls que donà al sindicalisme. El treballador mexicà es trobava de sobte amb una arma a les seves mans que el protegia de la omnipotència dels seus explotadors. I quan els nens espanyols van arribar, se li reclamava al president que també a Mèxic hi havia molts nens pobres mancats d'atenció. Amb això es demostra que no molts mexicans van estar d'acord amb l'acollida dels nens.

En mig any de residència, havien passat per l'escola diversos directors, José de Jesús Lamberto Moreno Jasso, Reyes Pérez, la mestra Paula Nava i un altre cop Reyes Pérez. Aquest va ser el que va estar al càrrec durant diversos anys i el que va posar ordre.

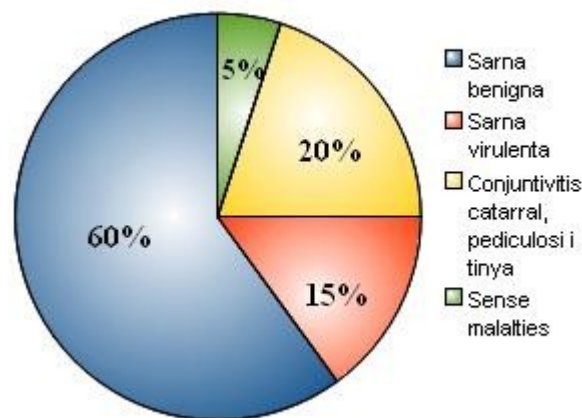
No va haver-hi el menor assessorament respecte a la forma de ser de l'espanyol. El personal que els havia acompanyat des d'Espanya, per raons que no s'entenen o no es coneixen, es van retirar aviat. Tot el conjunt d'aquestes coses van fer dels nens una cosa incontrolable: el natural desconeixement del caràcter del nen espanyol, molt diferent del tranquil i sumís nen mexicà, mancat de l'energia d'un personal, majoritàriament amb un baix nivell de preparació, la psicosi bèl·lica i el fet ja esmentat de nens amb greus problemes de conducta i adaptació, conscients del fet que no podien ser expulsats, la intervenció a l'escola d'una infinitat de persones alienes, organismes sindicals, societats de dames voluntàries, grups de residents espanyols, etc; eren la causa de la tensió dins l'edifici.

Una associació d'immigrants espanyols es dirigí al president Cárdenas, el 6 de novembre de 1940, en una carta de la qual el senyor general va llegir el següent extracte:

“Informados del estado físico y mental de los niños refugiados españoles, piden que se ponga fin a esa situación, ya que están convertidos en pequeños delincuentes y virtualmente prostituidos. Desean que de órdenes para que se depuren las responsabilidades que se deriven de esto.”

El mestre Reyes Pérez es va fer càrrec de la direcció de l'escola España-México, a principis de 1938. Com a resultat d'un examen mèdic general es trobà que gairebé tots els nens sofrien anèmia i afeccions de les vies respiratòries, el 60%, sarna benigna i un 15%, sarna virulenta. Un 20%, conjuntivitis catarral i pediculosi i tinya.

Percentatge de nens malalts

Les malalties nervioses eren materialment epidèmiques. A més a més, relata que en companyia de la mestra Nava presenciaren una escena dolorosa, quan al pas de dos avions sobre la ciutat de Morelia, diversos nens s'estremiren presos de terror cridant els seus pares. De manera que, amb el que ja portaven de la guerra i entre tanta contradicció, tan desordre i pitjor administració de la disciplina i de l'afecte, no era gens estranya la conducta dels nens espanyols.

L'alimentació

Encara que els nens s'adaptaven fàcil i ràpidament, el problema del menjar fou transitori, encara que resultà un xoc greu amb els seus costums alimentaris.

Neulits, anèmics, i tots aquells que segons el metge necessitaven sobrealimentació eren temporalment beneficiats amb una dieta especial o amb el luxe d'alguna delícia, com podien ser les nates de la llet, destinades als que mostraven símptomes de desnutrició. Molts dels que es quedaven al marge del privilegi resolien aquesta discriminació prenent el menjar als més petits.

Naturalment el menjar se'ls preparava amb *chile* ja que guisar sense picant és gairebé inconcebible a Mèxic quan s'adonaren que els nens no els agradava van limitar el seu ús.

El pressupost individual era en comparació amb el de altres internats, prop d'una tercera part més alt.

Desconec quin seria el pressupost que tenia uns altres internats oficials, però dispo de la informació que formula Reyes Péres per presentar-lo el 1940 i que resulta inferior als de 1938 i 1939, segons ell mateix fa notar.

En aquest pressupost es demana una quantitat per a racions de menjar de seixanta centaus diaris per nen. Aquesta suma en aquells temps hagués estat suficient per a grans menjades. Sols cal dir que una família de quatre o cinc persones menjaven amb un pes diari.

Els nens acudien freqüentment a menjar a les parades del mercat frontaler i amb cinc centaus esmorzaven o sopaven satisfactòriament. Eren temps en què un litre de llet valia deu centaus, una peça de pa, dos; una gallina, 30 o 40 centaus.

Els nens espanyols eren clients del mercat de San Juan, situat davant el internat, carrer del Mig i en algun d'aquests compraven la pataqueta (el pa escolar) que era de molt bona qualitat.

La mort d'alguns d'ells

A l'arribada dels nens, la direcció de l'escola va recaure en el mestre José de Jesús Lamberto Moreno Jasso, segons diverses persones entrevistades, antics mestres treballadors de l'internat, era un excel·lent pedagog i discutible escriptor que va deixar una breu obra de caràcter costumista, però que no sentia la més mínima simpatia pels nens espanyols als quals no va saber comprendre. Era un hispanòfob declarat.

La senyora Maria de los Ángeles de Chávez Orozco, durant l'entrevista que li va fer la historiadora Dolores Pla, diu de Moreno:

“No quería a los niños porque decía: que eran unos rebeldes, que eran unos caballos desbocados, que lo insultaban, que le decían cosas y que si él pudiera... dijo: ‘si yo pudiera, me sacaría hasta la última gota de sangre de españoles que tengo en las venas’.”

Pla Brugat, op, cit., p.64.

El 19 d'agost de 1937, poc més de dos mesos després d'haver arribat els nens espanyols a Morelia, mor el primer nen, víctima d'un accident sobre el qual hi ha diverses versions, però només un sol responsable: el director.

Aquest no va saber dominar la disciplina de manera enèrgica i eficient.

Els detalls del cas es coneixen d'una manera imprecisa a causa del fet que les diverses especulacions van deformant la realitat dels esdeveniments d'alguna importància. Se sap que el nen Francisco Nebot Satorres va sortir al cine acompanyant la seva germana i unes altres dues nenes potser sense permís i que al tornar no els hi foren obertes les portes de l'edifici en que dormien les nenes.

El porter no va obrir ja que tenia ordres de no fer-ho. Nebot va saltar la tàpia amb l'objectiu de facilitar l'accés a les seves companyes, en baixar del costat oposat, se subjectà d'un cable d'alta tensió quedant instantàniament fulminat.

El professor Moreno, cessat en les seves funcions com a director de l'escola España- México, intenta tranquil·litzar la seva consciència en afirmar el 5 d'octubre de 1940 a la revista *Todo*:

"...un chico pretende arrojar la culpa de la muerte del niño Francisco Nebot Satorres al entonces director de la Escuela España-México, por haber señalado un horario fijo para salir y entrar al establecimiento. Pienso que cualquier maestro juicioso sabrá apreciar justeza de la medida, pues no era tolerable que los niños salieran a cualquier hora del plantel y que regresaran a altas horas de la noche, como lo hacían."

La mort del nen Nebot va ser d'absoluta responsabilitat de José de Jesus Lamberto Moreno.

Immediatament, els nens el van fer sentir culpable per la tragèdia i des d'aquell dia va desaparèixer per a sempre.

Trobo correcte com a mesura d'ordre que els nens portessin una bona disciplina al centre i que haguessin de respectar uns horaris per entrar i sortit. Em sembla molt injusta l'actitud de la premsa i dels mateixos nens en aquell moment, de fer responsable d'una mort, que s'hauria pogut evitar si els nens haguessin arribat a l'escola dintre de l'horari establert.

Molts anys després Lamberto Moreno va acudir al XX aniversari de l'arribada dels nens. La seva visita va passar desapercibuda.

Més morts es van repetir a l'escola Espanya-México pocs mesos després.

- El 1 de març de 1938 mor Tarcila García Surolla, als deu anys a causa de pleuresia supurada. Segons el dictamen mèdic estava pretuberculosa.
- Luís Dáder García, de cinc anys. El 30 de maig de 1938 mor aixafat per una paret que es desploma després d'un balanceig de diversos mesos. Uns quants nens resulten ferits.
- Joaquín Gallén Gargallo, deu anys. Mor el 23 d'agost de 1938, de tuberculosi.

- Rafael Lauria Vicente, mor atropellat per un camió dels que introduïen materials per a la pavimentació del pati de jocs (antic cementeri).
- Carmen Casal Buendía, tretze anys. Mor el 4 de setembre de 1940, víctima de gastroenteritis (segons sembla, es va intoxicar amb bolets verinosos).
- Dolores Péres Chacón. Mor el 1941, fora del control de l'escola. Els informes assenyalen que va caure d'una finestra a la ciutat de Mèxic.
- Josefa Aller Morgades. Mor als nou anys a la ciutat de Mèxic .
- Emilio Bautista Ayuso. Mor als quinze anys d'un tumor al crani al sanatori espanyol de Mèxic.
- Vicente Fuentes García, deu anys. Va morir el dia 4 de maig de 1940 per un accident a la piscina.

Els pares dels nens a l'altre costat de l'Atlàntic rebien les notícies dels accidents. La mare del nen Emeterio Payá Valera escriu el 7 de juliol de 1938, a la senyora Chávez Orozco:

“... la muerte del niño fallecido aplastado por un muro, tiene consternada a su pobre madre... y a qué negarlo, a todos nos sobrecoge el ánimo... los separamos en nuestro lado para liberarlos de la muerte y ésta los sorprende lejos de sus padres.”

Els nens espanyols morts a Morelia estan enterrats al cementiri municipal. Dels sis que foren sepultats, estan localitzades quatre tombes. Falten per localitzar les altres dues. Les tombes del nen Nebot i la de Tarcila.

Les tombes localitzades tenien una bandera amb la inscripció següent:

“Frente Popular Español”, totes amb la data de la mort i la llegenda:

“Restos del niño... que murió en la ciudad de Morelia el día... víctima de la barbarie fascista que lo alejó de sus padres y de su patria y que vivió en México bajo la custodia del gobierno del señor general Lázaro Cárdenas.”

Aquests monuments foren esculpits al taller de pedra picada de l'internat pels mateixos nens, aprenents del mestre Timoteo León.

Les quatre tombes localitzades estan protegides actualment per l'autoritat municipal, que les considera patrimoni de la ciutat.

José Inés Estarada, germà de Juan, els dos Niños de Morelia, dels quals ja parlaré, fa el manteniment dels monuments que cobreixen les tombes dels nens espanyols. No rep cap mena de paga, ja que se sent gratificat pel record dels seus companys espanyols.

Distribució dels nens

En un principi, s'havia pensat que els nens fossin distribuïts en cases particulars i d'aquesta manera, va haver-hi moltes peticions de residents espanyols i de famílies mexicanes que van fer gestions per rebre en custòdia un o més nens espanyols.

Potser es va pensar que seria molt difícil mantenir un control sobre els nens dispersos d'aquesta manera, o des d'un punt de vista polític, havia de preservar-se el perill que caiguessin en mans de famílies reaccionàries, ja que els espanyols residents a Mèxic en aquell temps eren generalment franquistes i antics fugitius del servei militar de la monarquia. Malgrat això, se les donaven de monàrquics, pensant en què es restauraria el tron o que almenys Franco hauria acabat amb la República, font de desgràcies per a Espanya, segons la propaganda.

Propaganda de l'exili, 1937.

En principi no se'ls va lliurar a cap família. Sols en principi, ja que en el període de poc més d'un any havien hagut les següents baixes:

- 4 nenes perdudes
- 21 nens lliurats a la seva arribada d'Espanya als seus familiars (alguns d'ells són fills del personal a càrrec de l'expedició)
- 16 nens lliurats a la tutela del senyor Agustín Millares Carló, cònsol d'Espanya a Mèxic.
- 29 nenes lliurades pel senyor president (de la República Mexicana) per la seva majoria d'edat, a diferents particulars, (*la majoria d'edat*, sense dubte, referida al fet de que haurien superat la de la infància).
- 19 nens lliurats per acord el senyor secretari d'Educació Pública a parents i particulars.
- 16 nens enviats a l'escola secundària d'Orizaba, Veracruz, per ordre del senyor secretari d'Educació Pública.
- 42 nens que per ordre del senyor secretari d'Educació Pública s'enviaren a l'escola España-México n. 2 a la ciutat de Mèxic (aquesta escola es fundà per instal·lar-hi els nens igualment amb *majoria d'edat*).

- 7 nens escapats que es refugiaren a l'escola España-México n.2 a la ciutat de Mèxic.
- 3 nens residents a Morelia amb particulars, amb permís de la direcció de l'escola.
- 1 alumna que es casà el 1938 “*por instrucciones del señor presidente*” (de la República)
- 4 nens morts.

El total es remunta a 171 nens que causen baixa de l'escola España-México fins el 23 de setembre de 1938.

Una de les nenes més petites, Conchita Aller Morgades, segons la relació de la qual està presa la informació, fou lliurada al senyor Ramón Bustamante Pardo, vell resident espanyol de la ciutat de Morelia, que adoptà *legalment* a la nena, sense el consentiment del seus pares.

Localització dels llocs de segrest

A un tal senyor Bitllor se li comprovà el segrest de deu nens espanyols, a una de les quals, una nena, li pintaren el cabell i li feien constantment repetir que era mexicana i que tenia un altre nom. A la ciutat de Puebla van arribar aproximadament trenta nens raptats.

Un grup de cinc o sis petits aconseguiren arribar en certa ocasió a la ciutat de Mèxic, detinguts per vagància, van caure a les mans d'un cap policíac que, sense saber què fer, trucà a un espanyol amic seu que s'encarregà d'acomboiar-los en distintes cases de compatriotes. D'aquests no en retornà cap a l'internat i gairebé tots ells van fer carrera en diverses universitats: un va estudiar medicina, un altre lleis, activitats comercials, amb alguna fortuna.

Infermeria i malalties

Els doctors Ros i García de León van precedir en l'atenció mèdica de l'escola España-México al doctor Salvador Ruano, qui va durar molts anys com a metge oficial d'aquest internat.

Segons el registre de la infermeria, la major incidència la constituïen les malalties gastrointestinals, les intoxicacions no foren escasses i una nena va morir per això.

A l'hivern de 1940-1941 algú va ser assassinat i el cadàver va ser llançat als filtres de l'aigua potable de la ciutat. Aquest esdeveniment va produir una greu epidèmia de febre tifoide a

Morelia, de la qual els nens de l'escola van ser afectats i a la infermeria va augmentar el numero de nens.

Una nena i un nen quedaren sense esperança de curació per al doctor Ruano: Amparín Beltrán i Emeterio Payá Valera.

“Recordo bé el dia en què vaig caure a la infermeria, més que alegre per les vacances que m'esperaven i perquè allí s'acostumava a menjar una mica millor. Durant gairebé un mes i mig, vaig patir moltes injeccions que em van deixar el cul com un aguller; els banys de tinta amb aigua tèbia i a vegades freda, amb què es feia baixar la febre; les desagradables medicines i la fam. A l'època no existien els antibiòtics. Per combatre el mal a penes sortien remeis rudimentaris, que es combinaven amb una dieta ferotge. Buscaven tot allò que poguéssim menjar sense perill i introduïen freqüents canvis en el menú, ja que ben aviat vaig començar a vomitar els aliments que em causaven repugnància. En els dies en què la malaltia empitjorava, m'alimentaven per la vena.

Vàrem salvar la vida gràcies a les cures intensives del metge i les infermeres.

Feliçment el doctor Salvador Ruano va tirar endavant la situació i l'epidèmia, que atacà prop de seixanta nens, encara que ni un sol va morir. Un cop identificat el mal, fou aïllat de manera que la resta dels infecciosos foren atacats de manera benigna.”

Emeterio Payá Valera, 1985.

“Els nens espanyols de Morelia”

1ªedició octubre.2002, Lleida.

Els tallers a l'escola España-México

Els tallers de l'escola industrial España-México produïen diversos articles de cada especialitat.

El taller de sabateria fabricava el calçat per a consum intern i el de costura, roba per al llit i de vestir. El forn feia el pa per al consum diari de l'internat i també per a assortir alguns establiments ciutadans. A la impremta produïen els cartells que els cines enganxaven a les parets, a més de diversos treballs particulars i de la papereria interna.

Grup de nens del taller d'electricitat amb el seu professor (1937).

Els diferents tallers: de fusteria, de talabarder, de tallar pedra, de paleta, llauner, ferrer, mecànica, electricitat, pintura i dibuix, de joguines i uns altres més s'elaboraven articles d'excel·lent qualitat i a baix cost, molt apreciats pels veïns.

Diversos tallers feien el manteniment de l'edifici; entre altres de fusteria, ferreria i plomeria.

A les exposicions anuals que es feien del treball de les escoles locals, l'escola España- México obtenia gairebé tots els primers llocs, la qual cosa parla suficientment dels mestres: artesans, humils, hàbils i pacients, malgrat que gairebé tots eres analfabets. Als nens se'ls pagava el treball fet justament.

Aquests tallers foren rendibles durant l'època dels nens espanyols, ja que estaven proveïts de tot: maquinària moderna, eines abundants, primeres matèries suficients i mestres capacitats.

Final de la guerra civil espanyola

El 1939, en acabar la guerra civil d'Espanya, comencen a arribar a Mèxic els refugiats espanyols, procedents de França, on prèviament s'havien exiliat en gran número. Entre aquesta massa de fugitius, calculada en mig milió de persones, creuaren la frontera nombrosos pares dels nens enviats a Mèxic, als quals en termes generals no se'ls donà preferència per venir a aquest país.

Amb data de 30 de març de 1939, escriu la mare d'Emeterio Payá Valera a la senyora Gela de Chávez Orozco, presidenta del Comité de Ayuda a los Niños del Pueblo Español:

“Las noticias que me das referentes a nuestro viaje me han llenado de una alegría tan enorme, que desde ese día mi optimismo es excelente. He cumplido tu encargo de escribir a don Narciso Bassols y ya anteriormente había escrito a la legación de México en París, de la cual ayer recibí contestación, diciéndome que concrete si mi pretensión es la de ir a reunirme con mis hijos. Todo va arreglándose...”

Quan els alemanys van ocupar França, la majoria de pares, que es trobaven junts després de llargs mesos de separació als camps de concentració francesos, foren fets presoners pels nazis.

Refugiats espanyols embarcats cap a Mèxic.

A les dones i als nens petits els retornaren a Espanya; els homes i els nois de deu o dotze anys foren enviats a camps d'extermini. Entre ells el pare d'Emeterio que més endavant ho explica a l'entrevista.

Van arribar un grup nombrós d'espanyols a Morelia, les dificultats eren nombroses ja que les diferències entre espanyols i mexicans sobresaltaven molt i els espanyols van sentir una gran pressió per la hispanofòbia, encara que no van arribar a entendre el positiu que això suposava. El mercat més important en aquell temps a Morelia era el que quedava just davant de l'escola dels nens i es veia envaït per una gran quantitat de productes de la terra dels refugiats espanyols.

L'exili va portar la valuosa càrrega del iot VITA, sobre el tresor del qual s'ha especulat molt, elevant el seu valor a sumes inimaginables. Aquest tresor consistia, segons sembla, en joies confiscades de les caixes de seguretat del Banc d'Espanya; fortuna que fou, no obstant això, insuficient per solucionar els problemes econòmics d'un exili desbordat.

El iot Vita arribant a Veracruz, Mèxic. 28 de Març de 1939.

Per mitjà de la Junta de Auxilio de los Refugiados Españoles (JARE) es fundaren fàbriques, escoles i petites indústries; a més d'obrir-se un fons per solucionar els angoixosos problemes de supervivència de l'exili.

Per alguna raó, el govern republicà a l'exili no es va fer càrrec dels Niños de Morelia, sinó a partir de 1943 en què els darrers nens espanyols residents a

l'escola España-México eren traslladats a la ciutat de Mèxic per a instal·lar-los en les cases llar que va sostenir la JARE. Preocupació que, segons sembla, neix prop de quatre anys després d'haver arribat l'exili a Mèxic.

Els dirigents de l'exili havien mostrat aquesta plausible reacció a la qual crida el periodista Liebsen i en carta de 23 de maig de 1940, Indalecio Prieto així ho va fer notar en dirigir-se al senyor president Cárdenas; el qual reproduïxo:

Mí querido amigo y respetado Presidente:

La delegación en México de la Junta de Auxilio a los Refugiados Españoles ha constituido un comité femenino formado por damas refugiadas y al cual se le confían, entre otros encargos, los de tutelar a todos los niños españoles residentes en México, con familia o sin ella, a fin de que estén bien atendidos en orden

a su instrucción y educación; establecer comedores para los mismos y para refugiados adultos y organizar albergues.

Uno de los acuerdos del referido comité femenino es el de efectuar una visita a los niños españoles que, bajo la protección del Presidente se encuentran en Morelia, visita que se pretende realizar esta semana y en la cual dichas señoras serán acompañadas por el señor Giral, ex jefe de Gobierno español y por mí. Mas no se quiere efectuar tal visita sin la correspondiente venia presidencial y a solicitarla tiende esta carta, en súplica de otra que nos puedo servir de presentación ante el señor director del colegio de Morelia. No dudando que este nuevo ruego mío será atendido, le anticipa las gracias su Afmo. S.S. Y amigo.

Indalecio Prieto.

Liebsen, “Los niños españoles de Morelia”, El Nacional, Mèxic, 28 d'octubre de 1940.

Es desconeixen les raons per les quals el govern republicà espanyol a l'exili no es va fer càrrec dels Nens de Morelia. El més probable és que el president Cárdenas hagués determinat continuar amb la seva tutela per afavorir l'exili, que d'aquesta manera es veuria alliberada d'una càrrega que alleugerés la penúria en què es trobava.

Temps després el 3 de desembre de 1941 Indalecio Prieto es presentà a presenciar un espectacle que li oferiren els nens:

“El domingo, en el parque del Colegio Madrid, de Mixcoac, quinientos niños se alinearon ante un tablado donde se representaron piezas de teatro clásico, se cantaron tonadas regionales y se bailaron danzas diversas... aquellos quinientos niños, limpios y bien vestido, con aire de salud y cara risueña, eran españoles”.

Indalecio Prieto, *Palabras al Viento*. Mèxic, Ediciones Minerva, 1942.

Es refereix Indalecio a un festival presenciat en un dels col·legis que la JARE fundà per als fills dels refugiats.

Març 1941 triomf dels feixistes.

El 26 de gener de 1939 les notícies que es van difondre eren descoratjadores: els feixistes avancen victoriosos, després que l'aviació alemanya hagués destruït les ciutats espanyoles i la italiana delmat la població, metrallant les carreteres plenes de fugitius, els feixistes irrompen

per diversos punts de Barcelona. Se'ls trobà a la plaça de Tetuán. La gent començà a fugir rumb a la carretera de França.

Caminaren interminablement, enmig d'un mar de gent que fugia aglomerats en un èxode massiu, calculat en prop de mig milió de persones, i inundava tot el llarg de la carretera, des de Barcelona fins a la frontera francesa.

Els periòdics francesos, parlaven que el Govern mexicà donava facilitats per a asilar espanyols amb coneixements d'agricultura.

És allí on molts pares dels Nens de Morelia comencen a escriure a diversos cònsols mexicans. Personatges de Mèxic i partidaris de la República espanyola van rebre les seves demandes d'auxili.

Havia esclatat la Segona Guerra Mundial l'1 de setembre de 1939. Un any després els alemanys avançaren sobre França, i envaint-la en pocs dies. Els exèrcits nazis devastadors, feien fugir els francesos, que abandonaven les seves armes sense disparar-les, per alleugerir la fugida. Els francesos que s'havien rigut dels espanyols, lliuraven el seu país al mateix enemic que a Espanya lluità prop de tres anys per a vèncer la determinació del poble espanyol a mantenir la seva llibertat, al seu dret de donar-se el govern que havien elegit lliurement.

Milers d'espanyols veurien obertes les portes de Mèxic. El govern del president Lázaro Cárdenas havia enviat instruccions precises als seus cònsols a França perquè donessin facilitats de viatjar a Mèxic tots els refugiats espanyols que fossin possible per salvar-los de l'incendi europeu. Molts eren els que tenien fills a Mèxic, que havien enviat dos anys enrere per protegir-los de les penalitats de la guerra d'Espanya i allunyar-los dels bombardeigs. Molts pocs d'aquests pares obtingueren els beneficis de l'exili a Mèxic; encara que no gaires van tenir la mala fortuna de ser apressats pels nazis. Un dia foren obligats a abordar un tren per a bestiar: homes, dones i nens foren embarcats com a animals. De tant en tant els donaven una mica d'aigua semi-glaçada com a únic aliment. En algun punt del trajecte desembarcaren les dones i els nens petits. Els homes i els joves continuaren el viatge.

Les dones arribaren a la frontera francesa, on foren detingudes per les autoritats espanyoles. Els homes foren internats en camps d'extermini. Mauthausen, Buchenwald. ...10,000 espanyols hi ingressaren i a penes dos-cents sortiren amb vida.

El periodista valencià Joaquín García Ribes ens parla:

“...miles de niños españoles gaseados y quemados en Treblinka, Polonia. Si, es verdad, eran niños sefardíes- judíos españoles- que considerábamos como españoles, hermanos de lengua y de cultura”.

“Los niños Republicanos” Eduardo Pons Prades, op. Cit., p.422

Campanya per tornar als nens al seu país espanyol

En acabar les hostilitats a Espanya, s'inicià una activa campanya perquè els nens fossin tornats a la seva pàtria. En un telegrama dirigit a la presidència de la República Mexicana, amb data 2 de novembre de 1939, un grup de nens, sense dubte manipulats per adults, demanen al president Cárdenas:

“Rogamos a usted dé órdenes definitivas para que promesas hechas en su visita a ésta, sean realidades. Lo que solicitamos: nuestra repatriación (firman como “la comisión” tres niños y tres niñas).”

Els organismes d'antics residents espanyols demanen una audiència al senyor president Lázaro Cárdenas, en la qual:

“...los suscritos le expresarán a usted verbalmente, al tener el honor de ser recibidos, los deseos de los padres y familiares de esos niños, en el sentido que regresen a sus hogares; permitiéndonos comunicar a usted que las instituciones que representamos, harán los gastos que demande su repatriación, al ser ésta acordada por usted.”

Carta datada el 9 d'agost de 1939.

“Los niños republicanos” Eduardo Pons Prades, op. Cit., p.94

Signen com a portadors dels desitjos dels pares dels nens, els presidents del següents organismes: **Beneficencia Española, Casino Español de México, Club España, Centro Vasco Español, Centro Asturiano, Casa Galicia y Orfeó Català** (L'arribada dels exiliats catalans (1939-1945) marca l'inici de l'època més brillant de la vida de l'Orfeó pel que fa a la quantitat de socis i les activitats de tota mena (artístiques, culturals, esportives, literàries, publicacions, etc.), després d'haver complert amb l'acollida dels refugiats. Tots els testimoniatges dels refugiats coincideixen unànimement a considerar magnífica i emotiva l'acollida fraternal que troben a L'Orfeó

Català de Mèxic. Com a resposta, els nouvinguts s'integren ràpidament a la vida de l'Orfeó i li donen els dies de màxima plenitud i glòria.)

Mentrestant, els pares dels nens, assabentats de la pretesa maniobra, escriuen, uns exiliats a França i uns altres des de la pròpia Espanya:

“Excelentísimo señor Lázaro Cárdenas, presidente de la República Mexicana: Honorable señor: me tomo la libertad de dirigirme a V.E. Para rogarle encarecidamente que los niños españoles que tenéis bajo vuestra protección, los cuales se llaman... aunque Franco los reclame, no los mandéis...”

Carta de la senyora Carmén Muñoz, 20 d'abril de 1939

Molts dels pares dels nens estaven exiliats a França: uns altres havien mort i els que restaven a Espanya es negaven a rebre els seus fills en un país sumit en la fam i la repressió.

La mare d'Emeterio Payá Valera escriu a la senyora Chávez Orozco. Des de França (Château de Loir, 24 de juny de 1939):

“... (haz) el favor de avisar al señor presidente que bajo ningún pretexto dejen salir a los niños con personas desconocidas, porque se dice que los mandan a España. Los niños me dicen... que fueron visitados unos señores que dijeron ser tíos de ellos.”

Una associació d'immigrants espanyols, amb data 6 de novembre de 1940, demana al president Cárdenas (extracte).

“En vista de que un grupo de niños (españoles) se dispone a salir para España, no les permita esto.”

El periodista Liebsen toca el tema de la repatriació dels nens:

“En momentos que militares españoles han recibido hospitalidad en nuestra patria y docenas de otros millares de refugiados en Francia palpitan angustiosamente de emoción e incertidumbre, a la espera de escapar del dantesco cuadro europeo, no nos parece la solución más conveniente para esos niños, regresar a ese infierno.”

Liebsen. *Los niños españoles...* 28 d'octubre de 1940.

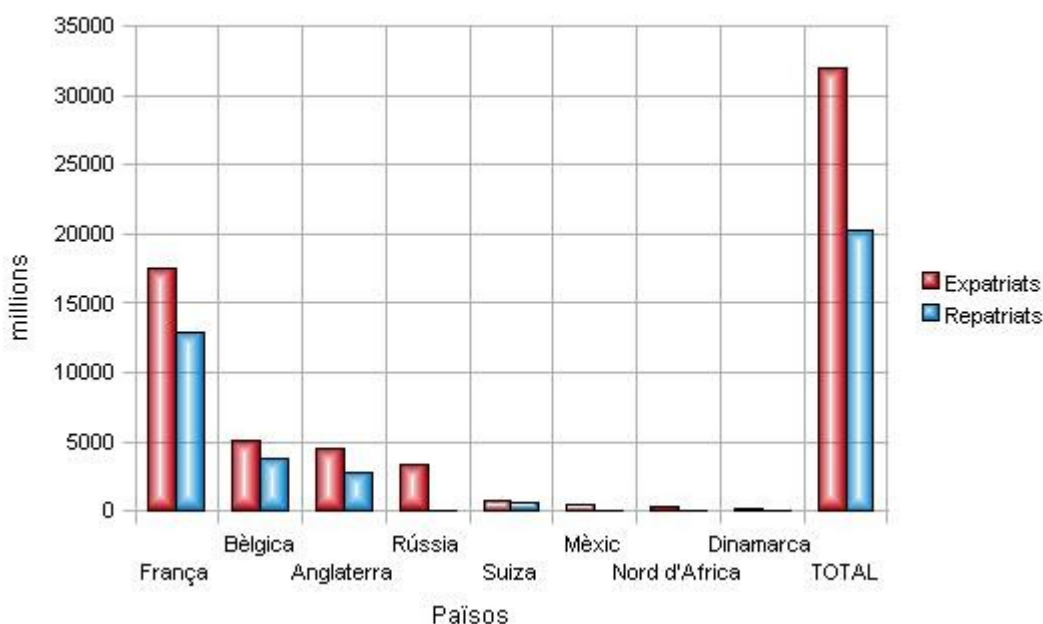
Conseqüències de l'exili pels nens.

El primer de desembre de 1940, el general Cárdenas lliurà la presidència de la República al també general Manuel Ávila Camacho i es parlava de que els nens de Morelia serien repatriats

amb o sense reclam dels seus pares. Davant d'aquesta amenaça s'inicià una fugida gairebé massiva de nens.

En un moment donat, es va suspendre radicalment el pressupost de l'escola España-México. L'enviament dels nens a Espanya semblava imminent i davant d'aquesta perspectiva i el conseqüent tancament de l'internat, acudiren a donar el seu suport i a fer patent la seva protesta, representacions sindicals, grups privats i oficials. Gent del poble i pares de família organitzaren guàrdies de vint-i-quatre hores per a impedir que els nens fossin trets de l'internat. Al final no van repatriar als nens malgrat la decisió de fer-lo de Soledad Orozco, esposa del president successor de Cárdenas, de qui es diu que influïa en els seus assumptes.

Expatriacions i repatriacions de nens en la Guerra Civil Espanyola

Aviat s'esgotaren els recursos a l'escola i Reyes Péres, director de l'escola, comunicà la gravetat de la situació al general Cárdenas, llavors cap d'operacions militars a Baixa Califòrnia. Aquest, per via telegràfica, va fer la tramesa d'una quantitat per a les despeses més urgents. Pocs dies després Reyes Pérez renuncià a la direcció de l'escola.

La major parts dels antics residents espanyols a Mèxic practicaven un monarquisme i un franquisme a ultrança, malgrat que eren fugitius del servei militar del seu temps. Vivien

agrupats en centres de diversa regionalitat: Centro Asturiano, Centro Gallego, Casino Español, Centro Vasco, Orfeó Català, etc.

El franquisme d'ultramar es va mantenir tan actiu a la caça del nen "roig", com el que funcionà a Europa, un cop que els alemanys es possessionaren dels països als quals havien estat evacuats nens espanyols, molts d'ells orfes de guerra.

Molts nens orfes evacuats al nord d'Europa, un cop capturats pels feixistes, foren tornats a Espanya. Eren nens que vivien feliços, en llars en què se'ls atenia amorosament, per ser enviats a correccionals, asils, convents, seminaris i altres llocs, tots ells administrats per capellans i monges, que tal com coneixem el clergat catòlic espanyol, no feien altra cosa que maltractar els nens rojos, que no rebien altra educació que el catecisme i la història de sants.

Les cases llar

El nens petits, els darrers nens espanyols, van sortir de l'internat España-México l'any 1943. Un mes després, el 23 de desembre, prop de seixanta nens van marxar cap a la ciutat de Mèxic.

Quedaven a Morelia els residents espanyols, que també van estar atents al benestar dels nens i els van proveir de tot allò que els era possible, davant les carències d'un Estat pobre en recursos econòmics, però sobrat d'una burocràcia maldestra i voraç.

Grup de nois en una de les cases llar a la ciutat de Mèxic.

La fortuna del *Vita*, que abans havia comentat, en un principi serví per auxiliar tot aquell refugiat que ho necessités, també s'utilitza en 10 establiments de cases llar per allotjar els Nens de Morelia. Poc abans s'havien creat dues primeres: una per a senyoretetes i una altra per a nois. Per rebre el últims nens espanyols que sortiren de Morelia, es fundaren quatre cases més, amb les quals el seu número s'elevà a sis: dos per noies i quatre per a nois.

*Grup de noies en una de les cases llar.
Mèxic, D.F.*

Aquests alberg funcionaven sota la direcció de mestres espanyols refugiats. Els joves que estudiaven vivien sense cap mena de quota per pagar i rebien, a més a més, una quantitat mensual per a les seves despeses menors. Els que treballaven havien de cooperar amb una part dels seus ingressos. Rebien alimentació, allotjament i altres serveis inherents.

La disciplina en aquestes cases era de caràcter civil, molt en contrast amb les mesures dràstiques militars de l'internat. Aquells que eres sorpresos violant el reglament intern eren expulsats de la casa sense cap mena de contemplació.

Però a la fi, el govern a l'exili s'havia fet càrrec dels Nens de Morelia, probablement pressionat pel Govern de Mèxic; tal com es pot veure amb la conducta i atenció.

D'aquesta època en que els nens començaren a treballar, n'hi va haver uns quants que ho feien en forns de pa de vells residents espanyols.

A l'arribada dels nens a les cases-llar van conèixer, a la fi, el primer representat de l'exili republicà: el senyor José María Arquelles, diplomàtic de carrera, que havia pertangut al cos diplomàtic de la República Espanyola a Mèxic. Aquest senyor era un dels que va suavitzar la dura mà de la Llei quan sorgien problemes amb les autoritats migratòries mexicanes i els ajudava a treure multes o a resoldre algun problema.

Les cases-llar fundades pel Govern espanyol a l'exili van tenir una vida efimera i en poc menys de tres anys d'existència foren tancades i els seus habitants acomiadats. Els administradors dels diners dels exiliats segurament determinaren que ja havien fet el suficient i que els nens tenien una edat per a preocupar-se del seu propi manteniment.

Alguns es precipitaren a contraure matrimoni, especialment les noies, cercant alguna protecció. Uns altres, els petits s'acolliren a l'hospitalitat de germans més grans i alguns més en cases de famílies.

Amb aquesta dispersió dels Nens un cop tancades les cases llar, un número indeterminat d'ells tornà

MINISTERIO DE SANIDAD Y ASISTENCIA SOCIAL		AYUDA AL NIÑO ESPAÑOL	
Expedición a		MEXICO	
Apellidos		PAYA VALERA	
Nombre		EMETERIO	
Edad		6 años. Nacimiento	
		naturalista	
Nombre de los padres		EMETERIO y CONCEPCION	
Domicilio de los padres		Sancti Spiritus, 150-20-105	
Caso de urgencia avisar en		España a la Comid. Ibero Americana	
de profesión			
Residencia			
Organización política o sindical que le controla			
Responsables		Maestros dirección	
de la		Médico "	
expedición		Visitadora "	

Fitxa del nen Emeterio Payá Valera

a Espanya, per trobar una pàtria i una família. D'aquests, en retornaren uns quants a Mèxic, espantats per la persecució del servei militar espanyol, fet que incrementà el seu amor a Mèxic.

Els repatriats arribaren a una Espanya en plena postguerra, que vivia moments de fam i de repressions.

Quan els Nens en un inici van arribar a Mèxic ho van fer sense més documentació que una fitxa individual confeccionada de mala manera; farcida d'errors, mancada de majors dades i de veracitat en aspectes com l'edat. Tampoc no resulta estrany trobar cognoms equivocat en l'ortografia o en l'ordre i també omissions de noms. Aquestes equivocacions, posteriorment, haurien de causar incomputables tràmits burocràtics als afectats.

Aquests errors els hi van costar als Nens corregir-los més de set anys. Alguns van trobar-se amb una incomprendible multa; per no haver comunicat al Registre Nacional d'Estrangers el canvi d'adreça, al sortir de les cases-llar ; per ometre l'avís d'un canvi de feina; per no haver sol·licitat permís per casar-se o per no haver avisat del canvi d'estat civil, acta de matrimoni en mà. Una sèrie d'obligacions a les quals, havent arribat petits, es sentien absolutament aliens.

Al final, el màxim que es va aconseguir foren prop de 45 cartes de naturalització mexicana, de 122 sol·licituds presentades.

Al maig de 1967 van acudir dotze Nens de Morelia a donar les gràcies al president Gustavo Díaz Ordaz per la seva promesa de fer-los mexicans.

Dos anys després, Jacobo Zabłudowski, periodista de gran influència, signava un article. edició 828, maig de 1969, titulat *Siempre*:

“¿Recuerda usted a los Niños de Morelia?”: “*Ahora cumplen 32 años de ser hijos adoptivos del gobierno mexicano... se han hecho hombres, con un gran cariño por la patria adoptiva. Hoy luchan porque se les conceda la nacionalidad mexicana, no habiéndolo conseguido sino unos cuantos...*”

El conflicte intern en el que es troben ara mateix els nens és que no són ni reconeguts espanyols ni mexicans. Conflicte del qual encara no s'escapen els companys que retornaren a Espanya, ja que tots ells viuen enyorant intensament Mèxic.

El retrobament amb els seus pares

Molts pares dels Nens de Morelia van arribar a Mèxic a l'estiu de 1945, en finalitzar la Segona Guerra Mundial, per molts nens va ser massa tard i declaren que van arribar quan ja no els necessitaven. El sacrifici de la separació entre pares i nens va ser inútil. Els pocs mesos que es creia que duraria la guerra, que finalment es van convertir en vuit anys.

Havien passat moltes coses: diversos nens espanyols van morir i també, a vegades, arribava la notícia de la mort d'algun dels seus pares. En el cas d'Emeterio Payá Valera que els seus pares havien format part de l'èxode cap a França, el seu pare fou apressat pels alemanys quan aquests ocuparen el país. Molt poc temps després moriria assassinat en el Genocidi Nazi.

Els pares dels nens arribaren amb la pretensió de reprendre una autoritat que ja havien perdut i de reiniciar un temps que s'havia anat per a sempre. No són pocs els nens que van portar els seus pares i per poc els van haver de retornar a Espanya, vista la seva intransigència en voler reeducar-los. Va tenir moltes topades, greus disgustos familiars i situacions molt mortificants.

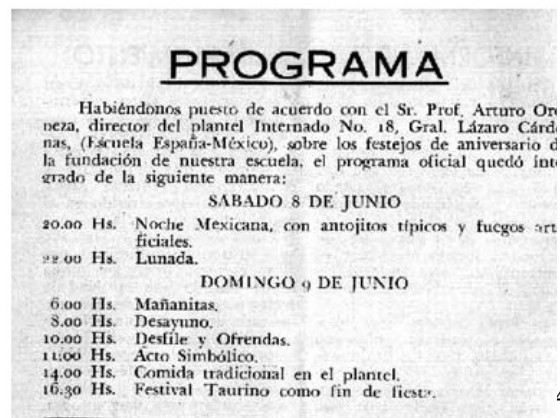
La independència filial s'havia produït d'una manera brutal, estimulada pels anys de separació i en molts casos pel sentiment de l'abandonament patern.

Els seus pares, els pocs que van poder anar a Mèxic, van veure canviats els sofriments de les dues guerres, l'espanyola i la mundial, per uns altres de nous: com a conseqüència de diversos anys de prendre les seves pròpies decisions i la falta del contacte quotidià.

Aniversaris

Des del dia 10 de juny de 1937, se celebra l'aniversari de l'internat España-México; data que coincideix amb l'arribada dels nens espanyols, ja que es fundà per a allotjar els petits refugiats.

Cada lustre, per mitjà d'una campanya interna, s'aconseguia una abundant assistència dels "Nens de Morelia".

4

Itinerari de les activitats d'un dels aniversaris de l'arribada de Los niños de Morelia

El 7 de juny de 1987, quan celebraven els 50 anys de la seva arribada a Mèxic, l'aniversari assolí tant relleu com el quarantè que es desenvoluparen a Morelia. Les festes començaren a Morelia el 21 de maig, data en què es recorda el natalici de Lázaro Cárdenas i que gairebé coincideix amb la sortida dels nens de Bordeus. Continuaren a la ciutat de Mèxic i finalitzaren a Morelia el 13 de juny, amb un acte central presidit pel senyor ambaixador d'Espanya, don Pedro Bermejo Marín. Entre les dues dates, es realitzaren diversos actes i un dinar a la ciutat de Mèxic el 7 de juny; reunió summament concorreguda a la qual assistiren invitats d'honor: la senyora Amalia Solórzano, viuda de Cárdenas i el seu fill, l'enginyer Cuauhtémoc Cárdenas. Personatges que han estat tradicionalment invitats, des de quan vivia el senyor general. A Espanya no es va reconèixer l'ajuda de Mèxic fins el 2007, quelcom excessivament dolorós.

*Los Rales de l'exili "Niños de Morelia":
Un éxodo a México*

Es va obrir mostra fotogràfica amb un recorregut cronològic des de la sortida dels nens fins a la seva arribada a terres mexicanes “Els rails de l'exili” es presentà en el madrileny **Museu del Ferrocarril**.

L'exposició **Els rails de l'exili. Nens de Morelia: un èxode a Mèxic** es va inaugurar dimecres 26 de desembre de 2007 en el Museu del Ferrocarril de Madrid, espai propici per a narrar la història d'aquests menors d'edat que van néixer en una època convulsa, ja que el ferrocarril va ser al seu torn un mitjà de transport vital per a la seva supervivència i posterior arribada a Mèxic. La mostra inclou centenars de fotografies que contenen de manera cronològica els passos que van seguir aquests 456 petits que procedien de diversos punts d'Espanya, fins a convertir-se en els nens de Morelia i

en un dels exemples més nítids de la brutalitat de la Guerra Civil espanyola.

EL Partit Socialista Obrer Espanyol, PSOE van rendir un homenatge als Nens de Morelia, en el 70 aniversari de la seva arribada a Mèxic.

“ Avui,, han participat el secretari de l'Organització del PSOE, José Blanco; el president de la Fundació Pablo Iglesias, Alfonso Guerra; la secretària d'Estat per a Iberoamèrica, Trinitat Jiménez, i la secretària d'Estat d'Immigració i Emigració, Consolo Rumí. En representació dels “Nens de

Morelia”, una de les homenatjades, Emparo Batanero, ha recordat emocionada la seva partida d'Espanya “deixant família i pàtria”, i ha agraït l'homenatge rebut “després de 70 anys sense cap reconeixement”, així com “l'atenció a les seves demandes, que s'han vist per fi satisfetes” pel govern de José Luis Rodríguez Zapatero. Emparo Batanero ha advocat per que “no torni a haver més guerres, en les quals els nens són les víctimes innocents.”

Dimarts 8 de maig, 2007

Fotografia de la capçalera del cartell de l'exposició "Los raïles del exilio. Niños de Morelia: Un éxodo a México"

La notícia del diari digital dels espanyols en l'exterior, *La Región Internacional*, va donar aquesta notícia el 30 de setembre del 2008.

“Los Príncipes de Asturias aprovecharon su segunda jornada de visita a México para mantener un encuentro con algunos de los supervivientes de los 'Niños de Morelia', el grupo de niños que llegaron en 1937 a México huyendo de la Guerra Civil española. El heredero de la Corona agradeció al, entonces, presidente

Els prínceps d'Astúries amb alguns "Nens de Morelia"

mexicano, Lázaro Cárdenas, quien abrió las puertas a un colectivo que entonces estaba siendo rechazado por los países democráticos de Europa.

Don Felipe y Doña Letizia, en todo momento junto a Calderón, actual presidente de la República Mexicana, y su esposa, estuvieron con 18 de los 456 españoles, conocidos como los 'Niños de Morelia'.

Entrevista a Emeterio Payá Valera

Emeterio Payá Valera forma part dels 456 nens de Morelia gairebé 50 anys després d'haver arribat com a refugiat a Mèxic va decidir escriure una mena de memòries de l'exili a Mèxic.

Quan va aparèixer el llibre d'Emeterio no foren pocs els companys que li reprotxaren l'haver posat del tot clar les seves experiències. En certa manera, se l'acusava que el seu llibre -dient la veritat- posava en dubte l'agraïment que els Nens de Morelia devien a Mèxic i molt especialment a Lázaro Cárdenas. Sens dubte, aquesta no era la intenció de l'autor. Però sí que volia que el llibre fos una denúncia: *“Si las suciedades que existen en el mundo han de corregirse alguna vez, será por la denuncia que se haga de ellas y no merced al silencio cobarde”*, escriu Payá. I aquesta denúncia potser podia contribuir al fet que la sort de milions de nens que són avui dia refugiats, fos millor que la dels Nens de Morelia. Escriu Emeterio:

“Ojalá que mi modesto trabajo sirviera alguna vez para evitar que los niños desprotegidos del mundo sean objeto de estafas; pretexto para lucros de bribones o usados como instrumento político. ¡Ojalá!

Dolores Pla Brugat, op. cit., p.30

- Emeterio què opines del fet de que els teus pares t'enviaren a Mèxic?

E: La meua família i jo vivíem a prop de Montjuïc. Un germà del meu pare insistia en què ens mudéssim a un altre lloc de la província, on ells residien, en què les conseqüències de la guerra es feien sentir de manera tolerable. Quan els quatre germans vam ser enviats a Mèxic, la totalitat de la família els retirà la paraula als meus pares durant força temps, a causa del profund disgust que els causà una determinació que els va semblar radical i innecessària. Sense dubte, els resultats de la nostra evacuació foren més negatius que positius pel que fa referència al balanç final: sentiments d'abandonament patern i desarrelament patri, que lesionaren molts de nosaltres de manera indeleble, hem quedat sense la necessària base afectiva.

- Què va significar per tu la benvinguda al Port de Veracruz a Mèxic?

E: No crec que m'equivocaria si afirmés que ni abans ni després d'aquell llunyà dia, el port més important de Mèxic hagi donat una recepció com aquesta. Moltes llàgrimes rodaren aquell dia pels rostres morens del poble mexicà allí reunit, turmentat d'emoció davant l'espectacle dolorós d'aquell grapat de nens afamats de pau i de tranquil·litat.

- Em podries explicar com va ser l'arribada a la ciutat de Mèxic?

- E: Quan vam arribar, l'exèrcit mexicà, formant tanca, a penes podia contenir la multitud, que materialment es llençava amb la intenció de fer-nos una carícia o una joguina. Potser els meus companys i jo començàvem a pensar en quina cosa seria pitjor: si l'assetjament dels avions alemanys o aquestes increïbles manifestacions d'amor, que col·loca la perspectiva de les nostres joves vides, d'un extrem a l'altre, gairebé sense transició.

-Després d'haver nascut a Espanya i viure més de 40 anys a Mèxic com et consideres, espanyol o mexicà?

-E: Considero que al ser les dues coses simultàniament, espanyol i mexicà, ens deixa sense ser ni una cosa ni l'altra, i ens unim de manera fèrria per ser, almenys *morelians*, Nens de Morelia. D'aquesta manera jo i els meus companys, tenim una identitat prefabricada. I com a nens *importants* que vam ser un dia i que encara volem ser, havíem igualment de forjar-nos uns pares importants que suplissin els legítims. D'aquí, aquella fanàtica veneració a Lázaro Cárdenas i a la seva esposa, veneració que supera tota mesura i els límits d'una raonable dimensió.

-Perquè la teva mare va tenir certa prioritat al anar cap a Mèxic?

-E: La meva mare, era secretària a la secció Pares dels Nens de Mèxic, de l'organisme Els amics de Mèxic, i tenia contacte directe amb la presidenta del Comité de Ayuda a los Niños del Pueblo Español, María de los Ángeles Chávez Orozco, la qual cosa va ajudar a que fos de les primeres mares en arribar a Mèxic.

-Recordes el dia que vas deixar l'escola España-México?

-E: El dia no ho recordo bé, però se que vaig deixar l'escola un dia de novembre de 1943, juntament amb un company meu anomenat Julio Parreño. Acabada la primària, vaig sortir de pressa per deixar enrere aquells sis anys i mig en què tan aviat va haver-hi penalitats com alegries. No vaig ni tan sols esperar al certificat de l'educació primària, que algú se'n va encarregar després.

-Tu que t'has quedat a viure a Mèxic i has fet una família, quin és el sentiment quan tornes de visita a Espanya?

-E: Els qui hem pogut anar de visita a Espanya, podem comprovar aquesta intensa enyorança cap a la pàtria mexicana, en ser objecte de grans atencions per part dels nostres germans *morelians*, que recordo fins al més insignificant detall de la seva casa *moreliana* i situen en la seva memòria cada peça de la ciutat a la qual tots estimem entranyablement.

-Com va ser el retrobament amb la teva mare?

-E:L'agost de 1945, en finalitzar la Segona Guerra Mundial, arribà la meva mare a Mèxic, amb la penosa càrrega de mil sofriments soferts. Viuda de guerra, una anciana als 55 anys, malalta; no va produir en el meu ànim la commoció que s'havia d'esperar després de més de vuit anys de separació. Havia plorat tant per la seva absència, que quan per fi la vaig tornar a veure se m'havien assecat els ulls. La meva mare havia arribat massa tard! Quan ja no la necessitava...

Conclusions

Ha estat molt satisfactori portar a terme aquest treball, ja que com he explicat abans en la introducció, per mi era molt important que es conegués l'ajuda donada per Mèxic i crec que aquest objectiu s'ha pogut complir.

Un dels aspectes positius del treball es que van haver persones que van poder participar en l'elaboració, persones que van viure en aquell precís moment i que ens han pogut contar tot el que van viure en aquestes terribles condicions de guerra.

Emeterio Payá Valera va ser un noi que encara que no hagi pogut entrevistar personalment, m'ha ajudat molt amb el seu testimoni. En aquest apartat del treball, l'entrevista, he posat en pràctica un aprenentatge de l'any passat que consistia en plantejar una entrevista a partir de la

informació de la persona i representar les seves respostes a partir d'aquesta informació. M'hagués satisfet més entrevistar personalment a un dels Niños de Morelia però això no va ser possible perquè molts han mort i altres ja són gent gran que viu fora.

Considero que l'apartat del final de la Guerra Civil Espanyola ha sigut un dels més interessants ja que molta gent es pregunta què va passar quan tot va acabar i com va ser la trobada dels nens amb els seus pares.

Finalment he de dir que m'he pogut posar en la pell d'aquests nens. És un treball que m'ha permès fer reflexions sobre les coses que passen en la història com les guerres, els exilis, les víctimes innocents... i saber que la majoria d'aquestes víctimes són nens em porta a la conclusió de que el món no és conscient del mal que es fa a sí mateix amb un conflicte bèl·lic.

Agraïments

Gràcies principalment al meu tutor Victor Ligos per haver estat col·laborant amb mi en tot moment i per haver tingut tanta paciència amb mi, ja que em considero una alumne no molt fàcil de tractar. Crec que hem fet un molt bon equip de treball i sincerament estic molt agraïda amb ell.

Gràcies també al professor Joan Sorolla que encara que no sàpiga lo agraïda que estic amb ell, ho estic i principalment perquè a la seva assignatura de telecomunicacions ens ha ajudat molt amb el treball, a mi i als meus companys. Gràcies a ell he après la majoria de coses que contenen el meu treball, com fer correcte un índex, posar les llegendes a cada imatge correctament, a elaborar un llistat de referències, a elaborar gràfics i moltes coses més.

Gràcies a la meva tutora de primer i de segon de batxillerat Margarita Marzo perquè m'ha ofert ajuda en tot moment i també perquè gràcies a la seva assignatura de castellà vaig poder fer correctament l'entrevista a Emeterio Payá Valera. Ella ens va ensenyar a trobar informació de la persona entrevistada i imaginar quines serien les seves respostes per poder plantejar correctament una entrevista.

Gràcies en general als meus companys de classe perquè no va haver dia que no rebés un bon consell per millorar el meu treball.

Moltes gràcies a tots.

Llistat de referències

ABDON, mateos. *“De la Guerra Civil al Exilio. Los republicanos españoles y México: Indalecio Prieto y Lázaro Cárdenas”*. 1ª edició, Madrid, 2005. ISBN: 9788497423939

CRUZ, José Ignacio. *Los maestros españoles de los <<Niños de Morelia>>*. Revista de Indias, 2003, vol. LXIII, núm. 228. Valencia (España). ISSN: 0034-8341.

LIEBSEN. *“Los niños españoles de Morelia”*. Diari El Nacional, Mèxic, 28 d'octubre de 1940.

PAYÁ VALERA, emeterio. *“Els nens espanyols de Morelia: l'exili infantil a Mèxic”*. 1ª edició, Lleida. Editorial Pagès Editors, S.L., 2002. ISBN: 84-7935-966-8.

PONS PRADES, eduardo. *“Los niños republicanos”*. 1ª edició. Madrid, Oberón, c2004. ISBN: 8496052745 9788496052741

Luis Ignacio Rodríguez Taboada “El Diplomático olvidado”. [en línea] C. Verónica Astrid Karam Enríquez. México, D.F. 3 de juny del 2007. [Consulta: 6/08/2009.] Disponible a:

< http://www.mexicodiplomatico.org/aportadiplom/luis_ignacio_rodriguez_taboada.pdf>

La letra en que nació la pena, cartas inéditas de los niños de Morelia. [en línea] Elvia Alaniz Ontiveros México, D.F. 7 d’abril del 2009, [Consulta: 13/12/2009.] Disponible a: <http://www.excentricaonline.com/libros/textualidades_more.php?id=7464_0_12_0_C>

Los niños y la guerra. [en línea] Juan Pablo González. Madrid.(España) 24 de setembre del 2008, [Consulta: 4/08/2009.] Disponible a:< <http://de10.com.mx/detalle901.html> >

El exilio español de la Guerra Civil: Los niños de la Guerra. [en línea] Jesús Rodríguez Salvanés, Jesús Mancho Atienza i Teresa Fernández García. Salamanca, 8 de setembre del 2009, [Consulta: 18/07/2009.] Disponible a:< http://www.ugt.es/fflc/exposiciones/ninosguerra/ng_cap07.htm>

Exposición “Niños de la Guerra”. [en línea] Ludolfo Paramio. Galapagar - Madrid.(España) 2 de setembre del 2008, [Consulta: 16/12/2009.] Disponible a: < http://www.portaldelexilio.org/apl/EXP_NG_Contenidos.asp?P1=14>

Las vías del exilio. Niños de Morelia: un éxodo a México. [en línea] Museo Nacional de los Ferrocarriles Mexicanos. México,D.F, 4 de maig del 2009, [Consulta: 13/07/2009.] Disponible a:< <http://ninosdemorelia.blogspot.com/> >

Las vías del exilio. Niños de Morelia: Un éxodo a México. [en línea] VV.AA. Veracruz, México, 5 de juliol del 2008, [Consulta: 15/07/2009.] Disponible a:< <http://www.conaculta.gob.mx/multimedia/salavirtual/vias/index.html> >

Dos 'niños de Morelia' reviven su exilio mexicano en el teatro. [en línea] VV.AA. O’Donnell, 12 28009 Madrid, 5 de maig del 2008. [Consulta: 26/07/2009.] Disponible a: <http://www.elperiodico.com/default.asp?idpublicacio_PK=46&idioma=CAS&idnoticia_PK=506477&idseccio_PK=1026>

El exilio forzoso de ‘Los niños de Morelia’. [en línea] VV.AA. Edicions EL PAÍS, S.L. 40 - 28037 Madrid (España) 8, d’agost del 2009, [Consulta: 10/09/2009.] Disponible a:<http://www.elpais.com/articulo/cultura/exilio/forzoso/ninos/Morelia/elpepucul/20071009elpepucul_1/Tes>

Cartas a 'niños de Morelia' desvelan memorias olvidadas de la Guerra Civil. [en línea] VV.AA Madrid.(España) 13 de novembre del 2008, [Consulta: 5/06/2009.] Disponible a: <http://terranoticias.terra.es/nacional/articulo/cartas_morelia_guerra_civil_1910557.htm>

- 40 Carrión Fós, Vicente Valencia 12
- 41 Casal Buendía, Emilio Madrid 12
- 42 Casa Buendía, Luis Madrid 7
- 43 Cañamares Zamora, Carlos Barcelona 12
- 44 Casanova Díaz, Francisco Màlaga 12
- 45 Casanova Díaz, Miguel Màlaga 12
- 46 Castañer Goñi, Pablo Barcelona 5
- 47 Castaño Vidal, Alonso Barcelona 7
- 48 Castaño Vidal, Eleuterio Barcelona 6
- 49 Castaño Vidal, Narciso Barcelona 11
- 50 Casas López, Joaquín Màlaga 6

Annexes

Annexe 1. “Lista dels noms, edats i orígens dels nens”

Llistats entregats a la Secretaria d'Educació Pública pel “Comité de Ayuda a Los niños del Pueblo Español”

Nens

Noms Procedència Edat

- 1 Acosta Ambrós, Julián Galicia 10
- 2 Acosta Ambrós, Felipe Barcelona 6
- 3 Acosta Ambrós, Ezequiel Valencia 12
- 4 Alvarez Espinosa, Juan Granada 12
- 5 Alvarez Pozzi, José Màlaga 11
- 6 Amorós Castellanos, Julián Madrid 13
- 7 Aranda Fernández, Antonio Barcelona 10
- 8 Arnauda Cardona, Edelmiro Barcelona 8
- 9 Arnauda Cardona, Germán Barcelona 12
- 10 Arnauda Cardona, Ovidio Barcelona 7
- 11 Arnauda Cardona, Pedro Barcelona 10
- 12 Arnauda Menéndez, Luis Barcelona 11
- 13 Arnauda Menéndez, Santiago Barcelona 12
- 14 Artigas Ollés, Joaquín Barcelona 7
- 15 Artigas Ollés, Juan Barcelona 11

- 51 Cervantes Muela, Carmelo Madrid 6
- 52 Cervantes Muela, Gabriel Madrid 10
- 53 Cervantes Muela, Julio Madrid 8
- 54 Correa Hidalgo, Raúl Madrid 9
- 55 Correal Hinojosa, Germinal Barcelona 11
- 56 Corzo Vuelta, Carlos Asturias 12
- 57 Cuñat Alonso, Antonio Valencia 12
- 58 Dader García, Angel Irún 8
- 59 Dader García, Ernesto Irún 11
- 60 Dader García, Luis Irún 7
- 61 Dávilla Díaz, Alfredo Madrid 7
- 62 Dávilla Díaz, Cándido Madrid 12
- 63 Dávilla Díaz, Isidoro Madrid 9
- 64 Díaz Aguirre, Gabriel Madrid 12
- 65 Díaz Aguirre, José Madrid 5
- 66 Díaz Aguirre, Juan Madrid 9
- 67 Díaz Gascón, Antonio Madrid 8
- 68 Díaz Gascón, Dionisio Madrid 11
- 69 Díaz Fernández, José Barcelona 10
- 70 Dobla Vázquez, José Màlaga 8
- 71 Dobla Vázquez, Pedro Màlaga 10
- 72 Domenech Selléz, José María Valencia 8
- 73 Domingo Garci, Juan Valencia 11
- 74 Escanero García, César Barcelona 12
- 75 Escribano Pascual, José Madrid 12

- 16 Artigas Ollés, Miguel Barcelona 9
17 Ayuso Rivera, José Madrid 10
18 Badía Aucejo, Francisco Valencia 18
19 Baeza Fenollar, Francisco Madrid 12
20 Baeza Fenollar, Luis Madrid 10
21 Baixeras Pugibet, José Barcelona 10
22 Baixeras Pugibet, Miguel Barcelona 5
23 Balaguer Esteves, Bernardo Barcelona 9
24 Baro Fenón, Antonio Málaga 10
25 Baro Fenón, Cecilio Málaga 12
26 Barriandos Barriandos, Miguel Zaragoza 7
27 Barroso Camarena, Diego Málaga 11
28 Barroso Camarena, Luis Barcelona 10
29 Batanero García, Miguel Madrid 7
30 Batanero García, Rogelio Madrid 12
31 Bautista Ayuso, Emilio Madrid 11
32 Bautista Ayuso, Julián Madrid 9
33 Beltrán Pérez, Luis Valencia 11
34 Benedet Gironés, Libertario Barcelona 4
35 Bravo Pizarro, Fernando Madrid 12
36 Calahorra Garrido, Jesús Barcelona 11
37 Campo Ocón, Godofredo del Galicia 10
38 Canut Mollá, José Valencia 13
39 Carcelén Delicado, Mariano Albacete 12
76 Fernández Amador, Antonio Madrid 9
77 Fernández Amador, José Madrid 11
78 Fernández Amador, Juan Jaén 12
79 Fernández García, Julián Madrid 6
80 Fernández Hernández, Joaquín Granada 11
81 Fernández Fernández, José Granada 12
82 Fernández López, Alfonso Barcelona 6
83 Fernández Pastor, Averio Madrid 11
84 Fernández Pastor, Rafael Madrid 12
85 Fernández Varela, Luis Madrid 12
86 Freige Roda, Angel Madrid 9
87 Fuentes García, Alberto Madrid 9
88 Fuentes García, José Madrid 11
89 Fuentes García, Vicente Madrid 8
90 Gabarró Zúñiga, Baltasar Barcelona 10
91 Gabarró Zúñiga, Mario Barcelona 7
92 Gallén Gargallo, Daniel Barcelona 5
93 Gallén Gargallo, Joaquín Teruel 9
94 Gallén Gargallo, David Barcelona 9
95 Gallur Gallén, José Barcelona 9
96 Gallur Gallén, Rafael Barcelona 11
123 González Oloscoaga, Emilio Irún 12
124 González Perujo, Acacio Barcelona 13
125 González Perujo, Claudio Barcelona 11
126 González Talavera, Joaquín Madrid 6
127 González Talavera, José Madrid 10
128 Guerrero Arcos, Félix Madrid 11
129 Guerrero Arcos, Juan Madrid 9
130 Guerrero Arcos, Vicente Madrid 12
131 Guerrero Gómez, Francisco Valencia 11
132 Haro López, Eduardo Cartagena 15
133 Haro López, José Cartagena 9
134 Haro López, Miguel Cartagena 13
135 Hernández Díaz, Manuel Madrid 6
136 Hernández Díaz, Melquiades Madrid 11
137 Hernández Serrano, Francisco Madrid 11
138 Hitos Fernández, Francisco Granada 8
139 Jiménez Espinosa, Julián Barcelona 9
140 Jiménez Polo, José Luis Madrid 12
141 Juan Pastor, Francisco Barcelona 13
142 Juan Pelleyá, Domingo Barcelona 12
143 Lafuente Correa, Alejandro Barcelona 11
144 Lafuente Corres, Eduardo Zaragoza 12
145 Laguarda Vilas, Juan Barcelona 12
146 Laporta Blasi, Jorge Barcelona 12
147 Laporta Blasi, Ramón Barcelona 10
148 Latorre Anzón, Jorge Barcelona 7
149 Lauria González, Felipe Madrid 13
150 Lauria González, Francisco Madrid 12
151 Lauria González, Rafael Madrid 11
152 León Argente, Nicolúa Teruel 11
153 León Román, Francisco Sevilla 11
154 León Román, Rafael Sevilla 12
155 Lerma Jiménez, Rafael Galicia 13
156 López Alarcón, José Barcelona 11
157 López Escuer Amadeo b Barcelona 10
158 López Flores, Carmelo Barcelona 11
159 López Mato, José Luis Madrid 5
160 López Mato, Manuel Madrid 12
161 López Perpignan, Luis Valencia
162 López Pujol, Agustín Barcelona 11

- 97 García Borrás, Eduardo Barcelona 8
98 García Borrás, Tomás Barcelona 11
99 García Cortés, Alonso Badajoz 7
100 García Cortés, Santiago Badajoz 9
101 García de Haro, Manuel Barcelona 11
102 García de Haro, Rafael Barcelona 9
103 García de la Mata, Alfonso Madrid 5
104 García de la Mata, Francisco Madrid 6
105 García Lavandera, Juan Miguel Madrid 7
106 García López, Salvador Murcia 7
107 García López, Silvestre Murcia 11
108 García Mádico, Joaquín Barcelona 9
109 García Mádico, Vicente Barcelona 12
110 García Ponce Enrique Valencia 12
111 García Ponce, Rodolfo Valencia 9
112 García Rodríguez, Antonio Almería 12
113 García Sorulla, Silvino Barcelona 11
114 Garrigós Molina, Agustín Murcia 12
115 Gil Ferrando, Jaime Valencia 10
116 Gil Ferrando, Salvador Valencia 8
117 Gil Mañueco, Alfonso Valencia 13
118 Gil Martín, Alberto Valencia 12
119 Gómez Carballo, Juan Barcelona 12
120 González Aramburu, Francisco Barcelona 10
121 González González, Antonio Madrid 12
122 González Oloscoaga, Alfredo Irún 9
163 López Pujol, Antonio Barcelona 7
164 Llobat Stremis, Rafael Valencia 8
165 Llop Plants, Jorge Barcelona 11
166 Llop Plants, Juan Barcelona 5
167 Llorens Vargas, José Madrid 12
168 Llorente Niñez, Lorenzo Madrid 8
169 Lluhen Centellas, Juan Barcelona 12
170 Lluhen Centellas, Pedro Barcelona 10
171 Magnani Martínez, Abelardo Barcelona 7
172 Magnani Martínez, Aristides Barcelona 10
173 Magnani Martínez, Enriqu Barcelona 8
174 Manzanares Gener, Orfeo a Barcelona 11
175 Marcus Martín, Miguel Asturias 12
176 Marín Villalba, Juan Barcelona 12
177 Marín Villalba, Manuel Barcelona 12
178 Martínez Otazo, Fernando Madrid 8
179 Martínez Otazo, José Irún 11
180 Martínez Soto, Julián Valencia 15
181 Martínez Tomás, Pedro Barcelona 5
208 Parreño Lepever, Juan Valencia 10
209 Parreño Lepever, Julio Valencia 8
210 Pasantín San Martín, Luis Galicia 12
211 Pemán Capel, José Almería 12
212 Pérez Chacón, Ángel Madrid 11
213 Pérez Chacón Francisco Madrid 14
214 Pérez Chacón, Manuel Madrid 10
215 Pérez de Gracia, Manuel b Barcelona 10
216 Pérez de Gracia, Aurelio b Barcelona 9
217 Pérez Siuraneta, Francisco Lérida 12
218 Perona Ruiz, Andrés Madrid 12
219 Perona Ruiz, Francisco Madrid 11
220 Piles García, José Madrid 12
221 Pinilla Arihuel, Blas Barcelona 12
222 Poblete Rodríguez, Ángel Madrid 8
223 Pons Giral, Luis Barcelona 8
224 Prieto González, Alfredo Asturias 12
225 Prieto Vitoria, Francisco Barcelona 11
226 Prieto Vitoria, Jorge Barcelona 9
227 Rascón Casas, Sebastián Madrid 9
228 Rascón Gámez, Anselmo Madrid 13
229 Rascón Soriano, Francisco Madrid 8
230 Rascón Soriano, Mariano Madrid 9
231 Rasero Sobrado, José Luis Madrid 6
232 Rey Lancha Fernando Madrid 12
233 Ridau Jerez, Antonio Barcelona 9
234 Rius Muñoz, Francisco Valencia 11
235 Rius Rodríguez, Antonio Barcelona 7
236 Rius Rodríguez, Agustín Barcelona 12
237 Rius Rodríguez, José Barcelona 9
238 Rius Rodríguez, Juan Barcelona 7
239 Rodrigo Valls, Enrique Barcelona 12
240 Rodríguez Mayoral, Juan Madrid 9
241 Rodríguez Núñez, Joaquín Barcelona 9
242 Rodríguez Núñez Francisco Barcelona 8
243 Rodríguez Núñez, Manuel b Barcelona 8
244 Rodríguez Sánchez, Fernando Granada 9
245 Rodríguez Sánchez, José Granada 8
246 Rubert André, Jaime Valencia 11
247 Rueda Expósito, Antonio Málaga 4
248 Rueda Expósito, Vicente Málaga 10
249 Ruiz González, Miguel Málaga 10
250 Ruiz Martínez, Mariano Irún 13

- 182 Melo Pinilla, Andrés Málaga 10
183 Melo Pinilla, José Málaga 6
184 Melo Pinilla, Manuel Málaga 11
185 Mena Fructuoso, Lázaro Barcelona 11
188 Millán de Castro, Manuel Madrid 11
189 Miñaro Fuentes, Juan Barcelona 8
190 Montoya García, Juan Madrid 11
191 Moset Palomar, Francisco Madrid 6
192 Muñoz Mateo, Antonio Teruel 12
193 Navarro Alcaína, José Valencia 12
194 Navarro Leyva, Juan Málaga 12
195 Nebot satorres, Francisco Barcelona 12
196 Niño Valverde, Manuel Madrid 10
197 Núñez Prado, Francisco Málaga 12
198 Núñez Rojas, Antonio Málaga 10
199 Olivares Domínguez, Juan Málaga 13
200 Ortega Sánchez, Francisco Madrid 5
201 Ortega Sánchez, Miguel b Madrid 10
202 Ortiz Expósito, Luis a Valencia 7
203 Ortiz Pérez, Juan Málaga 12
204 Ortiz Vega, José Málaga 12
201 Ortuño Santa Cruz, José Córdoba 6
202 Pallá Valera, Erneterio Barcelona 8
203 Palla Valera, Julio Fernando Barcelona 10
204 Pallá Valera, Manuel Barcelona 12
205 Palma Espada, Carlos Córdoba 12
206 Palma Espada, José Córdoba 11
207 Pelma Espada, Salvador Córdoba 8
251 Ruiz Vitoria, Miguel Valencia 11
252 Sáez Mújica Anastasio San Sebastián 6
253 Sáez Mújica, Félix San Sebastián 8
254 Sáez Mújica, Florentino San Sebastián 10
255 Safont Obradós, Eleuterio Barcelona 12
256 Sala Gómez, Francisco Barcelona 11
257 Sala Gómez, Luis Barcelona 12
258 Salazar Portillo, Raúl San Sebastián 12
259 Sánchez Espós, Enrique Madrid 10
260 Sánchez Vázquez, Manuel Málaga 11
261 San Juan Jimeno, Juan Valencia 12
262 Sardá Ribeaux, Jorge Barcelona 5
263 Sardá Ribeaux, Juan Barcelona 11
264 Sariol Verge, José Barcelona 7
265 Sariol Verge, Juno Barcelona 8
266 Sapés Broquetas, Marcelino Barcelona 12
267 Segura Vitoria, Antonio Barcelona 7
4 Allén Morgades Concepción Barcelona 5
5 Allén Morgades, Josefa Barcelona 6
6 Amorós Castellanos, Francisca Madrid 6
7 Amorós Castellanos María del C . Madrid 7
8 Artigas Ollés Josefa Valencia 6
9 Ayuno Rivera, Alicia Barcelona 4
10 Baixeras Pugibet, Teresa Barcelona 7
11 Baixeras Pugibet, Concepción Barcelona 13
12 Balaguer Estéve, Mercedes Barcelona 7
13 Balaguer Estéve, Francisca Barcelona 11
14 Baro Fenón, Josefa Málaga 6
15 Baro Fenón, Carmen Málaga 7
16 Barriandos Barriandos Joaquina Zaragoza 1
17 Barroso Camarena, María Málaga 12
18 Barroso Camarena, Pilar Barcelona 8
19 Batanero García, Amparo Madrid 5
20 Batanero García Josefa Madrid 11
21 Batanero García, Lucia Madrid 8
22 Beltrán Marcos Josefina Valencia 10
23 Beltrán Marcos Amparín Valencia 8
24 Benedet Gironés, Eusebia Zaragoza 12
25 Benedet Gironés, Martina Zaragoza 7
26 Benedet Gironés, Victoria Zaragoza 9
27 Cañamares Zamora, Engracia Barcelona
28 Carcelés Delicado, Fuensanta Murcia
29 Carcelén Delicado, María Albacete 11
30 Carcelén Delicado Francisca Barcelona 5
31 Casal Buendía, Carmen Madrid 10
32 Castañer Goñi María Josefa Madrid 7
33 Castaño Vidal, Justina Barcelona 13
34 Castro López, Juana de Madrid 11
35 Castro López, Laura de Madrid 6
36 Cast ro López Gloria Manuela de Madrid 8
37 Castro López, Antonia de Madrid 0
38 Ciprés Cayera, Alicia Barcelona 12
39 Correa Hidalgo Aurora Barcelona 7
40 Correa Hidalgo, Mercedes Barcelona 12
41 Corzo Vuelta, Amparo Madrid 9
42 Como Vuelta, María Luisa Asturias 12
43 Corzo Vuelta, Margarita Madrid 5
44 Cuadrado Ortiz, Emilia Málaga 12 57
45 Cuadrado Ortiz, María Cristina Málaga 11
46 Cuadrado Ortiz, Soledad Málaga 8

268 Selma Turull, Antonio Valencia 5
269 Sellez Vira, Francisco Valencia 11
270 Sin Rodrigo, José Barcelona 11
271 Sin Rodrigo, Julián Barcelona 5
272 Sin Rodrigo, Manuel Barcelona 8
273 Solé Codina, Alberto Barcelona 7
274 Solé Codina, Joaquín Barcelona 10
275 Solé Codina, Tomás Barcelona 5
276 Soriano Eloriaga, Juan Valencia 11
277 Soriano Eloriaga, Marcos Valencia 12
278 Soto Fernández, Severino c Barcelona 10
279 Soto González, Martín Barcelona 12
280 Toral Fernández, Belarmino Bilbao 6
281 Toral Fernández, Jesús Bilbao 4
282 Torregrosa Tortosa, Enrique Alicante 9
283 Turull García, Jaime Barcelona 6
284 Ubeda Robles, Francisco Murcia 13
285 Vargas Toral, Antonio c Madrid 9
286 Vela Chávez Málaga Málaga 5
287 Vela Chávez, Rafael Málaga 9
288 Verdejo López, Luis Zaragoza 13
289 Verdú Iborra Manuel Valencia 11
290 Vergara Ruano, Eduardo Barcelona 11
291 Vergara Ruano, Juan Barcelona 13
292 Vizcarro Gasulia, Juan Málaga 7

Nenes

1 Acosta Arribrós, Rosario Barcelona 6
2 Alonso Navacerrada, Josefa Zaragoza 10
3 Alonso Salgado, Estefanía Valencia 5
47 Darocá Martínez, Elisa Burgos 12
48 Darocá Martfnez, Carmen Valencia 8
49 Darocá Martínez, Rosa Valencia 5
50 Díaz Fernández, Francisca Barcelona 9
51 Díaz Fernández, María Barcelona 12
52 Durán Fibla, Angela Barcelona 12
53 Darán Fibla, María Barcelona 8
54 Fernández García, Amparo Madrid 9
55 Fernández García, Josefa Madrid 8
56 Fernández García, Margarita Madrid 11
57 Fernández López, Gracia Barcelona 12
58 Fernández López, Mercedes Barcelona 9
59 Freige Roda, Concepción Madrid 5
60 Freige Roda, María Madrid 12
61 Gabarró Zúñiga, Alicia Barcelona 14

- 62 Gabarró Zúñiga, Joaquina Barcelona 7
63 Gabarró Zúñiga Carmen Barcelona 5
64 Gallén Gargallo, Avelina Barcelona 12
65 García Cortés, María Luisa Valencia 3
66 García de Haro, Carmen Barcelona 6
67 García López, Antonia Murcia 12
68 García López, Consuelo Murcia 6
69 García López, Josefa Murcia 5
70 García Martínez, Concepción Barcelona 4
71 García Martínez, Barcelona 5
72 García Sorulla, Florentina Barcelona 9
73 García Sorulla, Tarsila Barcelona 10
74 Gari Rodríguez Carmen Barcelona 7
75 Gari Rodríguez, Josefa Barcelona 13
76 Gari Rodríguez, María Barcelona 5
77 Gari Rodríguez, Soledad Barcelona 10
78 Garrido Carballo, María Barcelona 7
79 Garrido Carballo, Barcelona 6
80 González Aramburu Isabel Barcelona 8
81 González Aramburu Josefina Barcelona 12
82 González Aramburu Victoria Barcelona 9
83 González Talavera, Ascensión Madrid 9
84 González Talavera, María Madrid 5
85 Granados Bernat, Josefa Sevilla 6
86 Granados Bernat, Francisca Sevilla 12
87 Laguardia Vilás, Rosa Barcelona 12
88 Latorre Anzón, María Barcelona 12
89 Lauria González, Dolores Madrid 9
90 Lauria Vicente, Concepción Madrid 11
91 Lauria Vicente, María Luisa Madrid 8
92 León Ramón Sevilla 11
93 Lerma Jiménez, María Luisa Galicia 10
- Annexe 2.** Mapa general de la Guerra Civil Espanyola (1936-1939).

Zona nacionalista inicial - juliol 1936
 Avanç nacionalista fins setembre de 1936
 Avanç nacionalista fins octubre de 1937
 Avanç nacionalista fins novembre de 1938
 Avanç nacionalista fins febrer de 1939
 Última zona sota el control republicà

- Principals centres nacionalistes
- Principals centres republicans
- Batalles terrestres
- Batalles navals
- Ciutats bombardejades
- Camps de concentració
- Massacres
- Camps de refugiats

